

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2022, 9 (2), 753-781

AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN DİNLER TARİHİ KİTABI VE DERSLERİ ÜZERİNE
BAZI TESPİTLER
Some Evaluations of Ahmet Mithat Efendi's History of Religions Book and Lessons

Ali GÜL

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı,
aligul10@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2271-8390.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	13.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted:	22.11.2022
Yayın Tarihi / Published:	31.12.2022
Cilt / Volume:	9
Sayı / Issue:	2
Sayfa / Pages:	753-781

Atıf / Cite as: Gül, Ali. "Ahmet Mithat Efendi'nin Dinler Tarihi Kitabı ve Dersleri Üzerine Bazı Tespitler" (Some Evaluations of Ahmet Mithat Efendi's History of Religions Book and Lessons). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 9/2 (2022), 753-781. Doi: 10.17859/pauifd.1188551.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 9 (2) 2022: 753-781

AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN DİNLER TARİHİ KİTABI VE DERSLERİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER*

Ali GÜL**

Öz

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batı akademisine giren bir bilim dalı olan dinler tarihini benimseme noktasında, Osmanlı eğitim sisteminin geç kaldığı söylenemez. Zira Şemseddin Sami'nin *Esatir*'i ile dinler tarihi literatürü adına eserler verilmeye başlandığı gibi daha ilk Dârülfünun'dan itibaren Dinler Tarihi dersleri yüksek öğretim müfredatına girmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin bu serüvende farklı ve önemli bir yeri vardır. O, Dârülfünun'da okutulan ilk Dinler Tarihi ders kitabının yazarıdır. *Tarih-i Edyan* (*Tedrisî Tarih-i Edyan*) ismini taşıyan bu eserinde A. Mithat, dinî gelenekleri anlatmaya geçmeden önce; Dinler Tarihi dersinin/biliminin gereği ve önemi, çalışma metotları, faydaları ve kaynakları gibi konuları ele alır. Dönemin revaçta problematiği dinlerin kökeni ve gelişim süreçleri gibi meselelere geniş yer ayırır. Eserinin satır aralarında, devrin evrimci ve pozitivist bakış açısıyla geleneksel görüşleri tevil etme çabası sezilir. A. Mithat, Kur'an'ın bilimle çelişmeyeceğine tam bir itimatla, bilimsel verilere sonuna kadar kapı aralar. Onda, Müslüman zihinleri Batı'nın kimi "tehlikeli" fikirlerinden muhafaza etme ve İslam geleneğinin kimi iddialarını savunma kaygısı da kendini gösterir. Bu onun dinler tarihi anlatımına kelâmi bir ton katar. A. Mithat için dinler tarihi, dünya dinlerini tanıtırken âdeta İslam'ın rüchaniyetini ortaya koyacak bir bilim dalıdır. Metnin en ilgi çekici ve iddialı yönlerinden biri, dinin kökenini ve insanın tekâmül serüvenini irdelerken Kur'ani hassasiyetleri gözetme çabasıdır. Bu yönüyle eser dinler tarihine yeni açılımlar sağlarken geleneksel yorumlardan gelebilecek eleştirileri göze alır. A. Mithat'ın, eserinde din psikolojisi ve din sosyolojisi adına serdettiği düşünceler de ıskalanmamalıdır. Elinizdeki makale, *Tedrisî Tarih-i Edyan* çerçevesinde A. Mithat'ın bahsi geçen hususlara dair görüşlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Ahmet Mithat Efendi, *Tarih-i Edyan*, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, Dârülfünun.

Some Evaluations of Ahmet Mithat Efendi's History of Religions Book and Lessons

Abstract

It cannot be said that the Ottoman education system was late in adopting the history of religion, which is a branch of science that entered the Western academy in the last quarter of the 19th century. Because, with Shemseddin Sami's *Esatir*, works were started to be given on behalf of the literature on the history of religions, and the History of Religions lessons were included in the higher education curriculum from the very first Dârülfünun. Ahmet Mithat Efendi has a different and important place in this adventure. He is the author of the first History of Religions textbook taught in the Dârülfünun. In this work, which bears the name of *Tarih-i Edyan* (*Tedrisî Tarih-i Edyan*), before explaining the religious traditions, A. Mithat deals with issues such as the necessity and importance of the history of religious course/science and working methods, benefits, and resources of this science. He dedicates a wide space to issues such as the popular problem of the period, the origin of religions and their development

* Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, aligul10@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2271-8390.

processes. Between the lines of his work, an effort to interpret traditional views with the evolutionist and positivist points of view of the period can be perceived. A. Mithat opens the door to scientific data with full confidence that the Qur'an will not contradict science. It also shows the concern to protect Muslim minds from some "dangerous" ideas of the West and to defend some claims of the Islamic tradition. This adds a theological tone to his narrative of the history of religions. For A. Mithat, the history of religions is a branch of science that will reveal the priority of Islam while introducing world religions. One of the most interesting and assertive aspects of the text is the effort to consider the Qur'anic sensitivities while examining the origin of religion and the evolutionary adventure of man. In this respect, the work provides new openings to the history of religions and takes into account the criticisms that may come from traditional interpretations. A. Mithat's thoughts on the psychology of religion and the sociology of religion in his work should not be missed. The article in your hand aims to evaluate A. Mithat's views on the aforementioned issues within the framework of the *Tedrisî Tarih-i Edyan*.

Keywords: History of Religions, Ahmet Mithat Efendi, *Tarih-i Edyan*, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, *Dârülfünun*.

Structured Abstract

History of religions, a modern science that entered the Western academy at the end of the 19th century, was included in the curriculum of Ottoman higher education at the same time. Ahmet Mithat Efendi has an important place in this process. A. Mithat, one of the leading names of the Ottoman intellectual world, produced many works in different fields. There are also some works of A. Mithat can be evaluated in the history of religious literature. Among them, *Tarih-i Edyan* is the first textbook in the Ottoman education system. *Tarih-i Edyan* is a work composed of the presentations made by A. Mithat in the History of Religions classes. The work, which has been named *Tedrisî Tarih-i Edyan* (The History of Religions for Education) since its second edition, reveals that it is a textbook with its name. A. Mithat builds his work on forty-four titles within two parts. The first part is titled *Umumiyat* (General Topics). He deals in this part with subjects such as; the importance of the history of religions and preparation for the lesson; objectivity, sources, research methods of the science of history of religions; origin and evolution of religions, beliefs and worship. In the second part, which he named *Hususiyat* (Special Topics), he covered the old Mongolian, Oceanian, African and American religions under the name of fetishist religions; examines ancient Egyptian, Chaldean, Assyrian, Palestinian, Arab, Greek, Roman, Slavic, Germanic and Celtic religions under the name of pagan religions. Again, in this chapter, he deals with Chinese religions under the title of pagans with holy books. He then deals with Japanese religions and Zoroastrianism, and within the framework of Indian religions deals with Hinduism and Buddhism. Although Judaism, Christianity and Islam are occasionally mentioned in the work, separate sections are not opened. At the end of the book there is the phrase "End of volume one". This statement shows that A. Mithat planned some works as a continuation of *Tarih-i Edyan*. However, it is understood that he did not live up to it. A. Mithat sees the history of religions as an important branch of science in terms of recognizing world beliefs. However, from his point of view, the history of religions has another task. According to him, the history of religions will reveal the superiority and accuracy of Islam over other religions. A. Mithat is concerned that movements such as materialism and positivism are driving the youth away from religion. In this sense, he thinks that the study of the history of religions will give strength to Islam. He does not agree with views that shy away from studies on the history of religions which claimed these studies will harm Muslim minds. According to him, Islam is a rational religion and it opens the door to scientific truths. Therefore, there is no reason for Islam to shy away from the history of religions and scientific data. On the other hand, A. Mithat states that Judaism and Christianity are right to refrain from studying the history of religions. Because, according to him, the data revealed by this branch of science show that the teachings of these religions are largely corrupted. In his work, A. Mithat gives a great place to the origin and evolution of religion within the framework of the

understanding of the history of religions. He thinks that the idea and institution of religion, like all social institutions, evolves. According to him, people's thoughts about themselves, their existence and God have evolved in the historical process. After the stages of animism, fetishism and idolatry, people reached the level of revealed religions (Abrahamic religions). While saying these, A. Mithat does not reject the idea of Adam of the religions based on revelation. He says that before Adam, there may have been people in the world who had not yet reached the level of being the addressee of revelation. In his opinion, there are expressions in the Qur'an that will open the door to this interpretation. God revealed the truth to people through the first prophet Adam and other prophets, but these truths degenerated with the migration of people from the centers of civilization. His analyzes on the psychology and sociology of religion are also noteworthy. Even though some of the information he revealed about religions in his work is out of date, A. Mithat's Tarih-i Edyan deserves all kinds of appreciation and gratitude for its innovativeness, content and assertion.

GİRİŞ

İlim, kültür ve matbuat alanında yaptığı çalışmalarla "Hâce-i Evvel" (ilk öğretmen) olarak anılan Ahmet Mithat Efendi'yi (1844-1912) ülkemiz dinler tarihi eğitiminin de "ilk öğretmeni" olarak tanımlamak bir hakkı teslim etmek olsa gerek. Zira o, Dârülfünun'da Dinler Tarihi dersi verdiği gibi bu alanın ilk ders kitabını da kaleme almıştır.

Max Müller (1823-1900) tarafından öncülük edildiği genel olarak kabul edilen ve kabaca 1870'lerden itibaren Batı akademisine giren dinler tarihi bilimi¹ adına, A. Mithat'a gelinceye kadar Osmanlı dünyasında birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle Osmanlı yüksek öğretiminde dinler tarihi çalışmalarının Batı dünyası ile hemen hemen aynı dönemlerde başladığı görülür.² İlk iki Dârülfünun'un³ (1846 ve 1869 Dârülfünunları) ardından 1873'te açılan; Hukuk, Fen ve Edebiyat şubelerini barındıran Dârülfünun-ı Sultânî'yle birlikte Dinler Tarihi eğitimi, "Tarih-i Umumî ve İlm-i Esâtiri Evvelîn" (Genel Tarih ve Mitoloji) dersi dâhilinde ilk defa olmak üzere Osmanlı yüksek öğretimine girmiştir. Doğrudan "Tarih-i Edyan" (Dinler Tarihi) ismiyle ise Medresetü'l Mütahassisin'de (1898) karşılaşılır. 1900 yılında açılan Dârülfünun-ı Şahane (ileride Dârülfünun-ı Osmani ve İstanbul Dârülfünunu olarak anılacaktır)⁴ çatısı altındaki Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi içinde Dinler Tarihi eğitimi vardır. 1909'da gerçekleştirilen Dârülfünun düzenlemesinin ardından Dinler Tarihi dersleri Ulûm-ı Şer'îye Şubesi dersleri arasında görülür. Burada İslam tarihiyle birlikte "Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Edyan" adı altında anılsa da imtihan programında Tarih-i Edyan müstakil olarak belirtilir. Daha sonrasında gerek Osmanlı gerek Türkiye Cumhuriyeti döneminde Dinler Tarihi dersi, yüksek öğretim

¹ 1873 yılında Cenevre'de kurulan ilk Dinler Tarihi (Religionswissen-schaft) Kürsüsü, dinler tarihinin bir bilim dalı olarak başlangıcı kabul edilmektedir. bk. Cengiz Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 72.

² Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi", 72.

³ Dârülfünun'un tarihi için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/521-525.

⁴ Dârülfünun-ı Şahane, İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Dârülfünun-ı Osmani olarak anılmaya başlamış, özellikle 1913 yılından itibaren İstanbul Dârülfünunu'na dönüşmüştür. bk. İstanbul Üniversitesi, "1453'ten Günümüze İstanbul Üniversitesi" (Erişim 25 Ekim 2022).

kurumlarında yaşanan tüm değişimlere ve dönüşümlere karşın -1936-1949 yılları arası müstesna⁵ olmak üzere- her daim kendine yer bulmuştur.⁶

A. Mithat'a bir Dinler Tarihi müderrisi olarak İstanbul Dârülfünunu'nun Ulûm-ı Şer'îye Şubesi'nde rastlanır. O, 1911-1912 döneminde bu kurumda ve aynı zamanda Medresetü'l-vâizîn'de Dinler Tarihi dersi vermiştir.⁷ Kendisi ağır bir yükün altına girdiğinin farkındadır. Şöyle der:

Efendilerim! Maarif Nezareti Âliyesi tarafından bu defa ağır, zahir hâle nazaran hakikaten pek ağır bir vazife ile tanzif olunduk. "Tarih-i Edyan" dersine memur edildik. Bizde, tedrisatı Osmaniyemiz âleminde şimdiye kadar henüz tedris edilmemiş bir ders. Ne kitabı dîniyemize girmiş ne kitabı tarihiyemize derc olunmuş. Âdeta yeniden tedrisi lâzım gelen bir ders. Muallim için de ağır bir vazife müteallim için de.⁸

A. Mithat, *Tarih-i Edyan* ismiyle bir de ders kitabı hazırlamıştır.⁹ Bu eser, Osmanlı döneminde tam anlamıyla bir dinler tarihi kitabı olabilecek ilk eserdir.¹⁰ H. Tanyu'nun bu konudaki yargısı daha iddialıdır: "Ahmet Mithat'a kadar, Doğu'da, Türkiye'de Dinler Tarihi adını alabilecek kudret ve seviyede bir kitaba -maalesef- rastlanılmıyor."¹¹ Esasında *Tarih-i Edyan* onun ders notlarının bir dökümüdür; metnin dilinden anlaşılır bu. A. Mithat'ın temel kaynağı ise kendisinden sonra da bazı isimlere aynı derecede kaynaklık edecek olan Chantepie de la Saussaye'nin (1848-

⁵ 1933'te İlahiyat Fakültesi'nin, bu fakültenin yerine açılan İslam Tetkikleri Enstitüsü'nün ise 1936'da kapatılması üzerine Dinler Tarihi dersi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1949'da açılışına kadar geçen süre zarfında yüksek öğretimde okutulmamıştır. bk. Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi", 74.

⁶ Dinler tarihi dersinin Osmanlı'dan itibaren Türk eğitim sistemindeki yeri için bk. Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi", 71-97; Galip Atasagun, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 203-212.

⁷ Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", *İlahiyat Dergisi* VIII (1960), 111, 115. Orhan Okay, A. Mithat'ın sözü edilen kurumlar yanında Dârülmualimât'ta da Dinler Tarihi dersleri verdiğini söyler. bk. M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/101. A. Mithat'ın Dârülfünun'da verdiği Dinler Tarihi dersi hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Alıcı, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Târîh-i Edyân Dersi: Ahmed Midhat Efendi Örneği", *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu* (İstanbul: Ada Ofset, 2009), 223-228.

⁸ Aktaran; Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", 116.

⁹ *Tarih-i Edyan* veya sonraki baskılarındaki ismi ile *Tedrisî Tarih-i Edyan* hakkında değerlendirmeler için bk. Nasuh Günay, "Ahmed Midhat Efendi'nin Eserlerinde Din ve Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları-II* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000), 59-63; Cengiz Batuk, "Ahmed Midhat Efendi ve Tarih-i Edyan", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 1 (Aralık 2004), 167-170.

¹⁰ Peygamberler tarihi veya kısas-ı enbiya türü eserler haklı olarak dışarda tutulacak olursa, A. Mithat öncesinde Osmanlı dünyasında dinler tarihi adına zikredilebilecek tek eser Şemseddin Sami'nin *Esatir* (1878) isimli eseridir. Kur'an'dan aldığı ifade ettiği "Esatir" kavramı altında Ş. Sami, Yunan ve Roma mitolojisi ağırlıklı olmak üzere bir dünya mitolojisi panoraması sunar. Çok hacimli olmayan eser, mufassal bir mitoloji sözlüğü mahiyetindedir. bk. Şemseddin Sami, *Esatir*, haz. Cengiz Batuk (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007). *Esatir* hakkında bazı değerlendirmeler için bk. Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi", 75; Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", 112-113.

¹¹ Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", 116.

1920) *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Din Bilimi El Kitabı; 1887-1889) isimli eseridir.¹²

Eserin *Tarih-i Edyan* ismiyle Sırat-i Müstakim Matbaası tarafından yapılan ilk baskısı (1328/1910) Dârülfünun Dersleri arasında yayımlanmış olanıdır. Aksekili Ahmet Hamdi tarafından neşredilen ikinci (1329/1911) ve Hukuk Matbaası sahibi "Eşref Hazretleri" tarafından neşredilen üçüncü baskıları (1330-1332/1912-1914) ise *Tedrisî Tarih-i Edyan* ismini taşır.¹³ Birinci baskı ile ikinci baskı (üçüncü baskısı ikincisinden farksızdır) arasında önemli bir fark yoktur. H. Tanyu'ya göre "Kitap biraz daha düzenlenmiş, sınıftaki takrir biraz daha derlenip toparlanmıştır."¹⁴

A. Mithat, eserini iki kısım dâhilinde kırk dört başlık üzerine bina eder. Umumiyyat (Genel Konular) başlığını taşıyan ilk kısımda dinler tarihinin önemi ve derse hazırlık; dinler tarihi biliminin objektifliği, kaynakları, araştırma metotları; dinlerin, inançların, ibadetin kökeni ve tekâmülü; animizm, fetişizm, totemizm ve putperestlik gibi konuları işler. Hususiyat (Özel Konular) ismini verdiği ikinci kısımda ise fetişist dinler adı altında eski Moğol, Okyanusya, Afrika ve Amerika dinlerini; putperestlik dinleri adı altında eski Mısır, Keldan, Asur, Filistin, Arap, Yunan, Roma, Slav, Cermen ve Kelt dinlerini inceler. Yine bu bölümde mukaddes kitap sahibi putperestler başlığı içinde Çin dinlerini ele alır. Peşi sıra Japon dinlerini, Zerdüştiliği ve Hint dinleri çerçevesinde Hinduizm'i ve Budizm'i konu edinir.¹⁵ Eserde Yahudiliğe, Hıristiyanlığa ve İslam'a ara ara değinilse de ayrı bölümler açılmaz. Kitabın bitiminde "Birinci cildin sonu" ifadesi bulunur. Bu ifade, A. Mithat'ın *Tarih-i Edyan*'ın devamı niteliğinde bazı çalışmaları planladığını gösterir. Ancak anlaşılır ki buna ömrü vefa etmemiştir.

Sözü edilen içeriğiyle A. Mithat'ın *Tarih-i Edyan*'ının dönemi itibarıyla önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. A. Mithat'ın peşi sıra Mahmud Esad

¹² A. Mithat, yazarın ismini vermeye iktifa edip herhangi bir eser ismi vermese de yapılan karşılaştırmalar bu eserin *Lehrbuch der Religionsgeschichte* olduğunu gösterir. O, eserin Fransızca tercümesinden istifade etmiş olmalıdır. Aynı eserin ileride Şemseddin Günaltay'ın (*Tarih-i Edyan*) ve Hilmi Ömer Budda'nın (*Dinler Tarihi*) eserlerine de esas teşkil ettiği açıktır. bk. Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", 118-121. A. Mithat'ın *Tarih-i Edyan*'ı ile karşılaştırma için bk. Chantepie De La Saussaye, *Manual of The Science of Religion*, trans. Beatrice S. Colyer-Feptgusson (London: Longmans, Green, and Co., 1891).

¹³ Eser, *Tedrisî Tarih-i Edyan* ("Derse Yönelik Dinler Tarihi") ismiyle bir ders kitabı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Eserin ikinci ve üçüncü baskıları için bk. Ahmed Midhat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, nşr. Aksekili Ahmed Hamdi (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329); Ahmed Midhat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, nşr. Eşref Hazretleri (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330-1332). Eserin Latin harfleri ile sadeleştirilmiş bir baskısı için bk. Ahmet Mithat Efendi, *Dinler Tarihi: Dârülfünun'da Okutulan İlk Dinler Tarihi Ders Kitabı*, haz. Ali Gül (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021).

¹⁴ Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", 116. *Tarih-i Edyan* ile *Tedrisî Tarih-i Edyan* eserlerini karşılaştıran M. Alıcı, birinci metnin, ikinci metnin taslağı mesabesinde olduğunu ifade eder. Alıcı, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Târîh-i Edyan Dersi", 225. A. Mithat'ın söz konusu eserlerinin ve diğer yayınlarının bir bibliyografyası için bk. M. Sabri Koz, "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri", *Vesika-lık* (Erişim 25 Eylül 2022), 160-173.

¹⁵ bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*.

Seydişehir'nin (*Tarih-i Edyan*, 1914) Mehmed Esad'ın (*Tahlili ve Tenkidi Tarih-i Edyan*, 1917) ve M. Şemseddin Günaltay'ın (*Tarih-i Edyan*, 1922) kalemlerinden çıkan dinler tarihi eserleriyle karşılaşılır.¹⁶ C. Batuk, Osmanlı dönemine ait dinler tarihçileri olarak kabul edilebilecek bu yazarların, yeni kurumsallaşan Türk üniversitesinde dinler tarihi biliminin kendisine yer edinmesi için sarfettikleri çabayı değerli görür. Bununla birlikte dinler tarihinin akademik bir bilim dalı hüviyetini kazanması için Cumhuriyet sonrasında beklemek gerektiğini ekler.¹⁷

A. Mithat'ın *Tarih-i Edyan*'ına bugünden bakıldığında, eserin muhteva açısından aşıldığına ve bazı noktalarda tashihe muhtaç olduğuna şüphe yoktur. Ancak bu, eserin yüz yıl öncesi yerine getirdiği vazifeyi küçültmez. Diğer taraftan eserde A. Mithat'ın dinler tarihçiliği yanında tebarüz eden hususiyetleri dikkate değerdir. Zira o, dinlerin tarihsel gelişimini ele alırken sosyolojik değerlendirmelerde bulunur; inancın anlamını ve içsel boyutlarını incelerken psikolojik yorumlarını serdedir. Bu anlamda A. Mithat'ı, din sosyolojisi ve din psikolojisi alanındaki düşünceleriyle de değerlendirmek gerekir.¹⁸

Tüm bunların ardından bu makalenin görevini ve amacını ortaya koymak adına ifade edilmeli ki, A. Mithat'ın uzun yıllar göz ardı edilen dinî alandaki eserlerine¹⁹ son dönemlerde bir ilgi söz konusudur.²⁰ Kültür dünyamız açısından çok kıymetli bir ismin bu tür eserlerini topluma yeniden kazandırmak ve bunlar üzerine değerlendirmeler yapmak gerekli ve önemlidir. Bu anlamda A. Mithat'ın dinler tarihçiliği üzerine birtakım çalışmalar yapılmış olsa da onun bahis mevzusu alandaki eserlerinin muhtevaları çerçevesinde çalışmalar geliştirilmeye açıktır. Elinizdeki metin konuya bu perspektiften yaklaşmak suretiyle A. Mithat'ın *Tedrisî Tarih-i Edyan*'da²¹ özellikle birinci kısımda (Umumiyat) ele aldığı konuları değerlendirmeye gayret edecektir.

¹⁶ Sözü edilen eserlerin bir karşılaştırması ve A. Mithat'ın *Tarih-i Edyan*'ının bu eserler üzerindeki etkisi için bk. Enes Köse, *Ahmed Midhat Efendi'nin Tedrisî-i Târîh-i Edyan İsimli Eserinin Transkripsiyonu* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12-15.

¹⁷ Batuk, "Türkiye'de Dinler Tarihi", 77, 79.

¹⁸ Geniş bir değerlendirme için bk. Bedri Mermutlu, "Din Sosyolojisini Müjdeleyen Bir Eser: 'Tarih-i Edyan' ve Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Günlüğü* 61 (Yaz 2000), 93-100.

¹⁹ D. Gürlek; "Müdafaa", "Beşair", "Niza-i İlm ü Din" gibi A. Mithat'ın yayımlandıkları devirde büyük ilgiyle karşılanan dinî muhtevalı eserlerinin sonraki yıllarda nisyan perdesi altında kaldığını, A. Mithat'la ilgili makalelerde ve biyografilerde bile söz konusu eserlere yer verilmediğini ifade eder. bk. Dursun Gürlek, Yeni Şafak, "Ahmet Mithat Efendi'nin Dini Eserleri" (Erişim 26 Eylül 2022). A. Mithat efendinin dinî konuları işlediği bir kısım metinler hakkında değerlendirmeler için bk. Muazzez Eser, *Ahmed Midhat Efendi'nin Fikrî Eserlerinde Din Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 33-147.

²⁰ A. Mithat'ın dinle ilişkili eserlerinden *Tedrisî Tarih-i Edyan*, *Müdafaa* (1. cilt), *Paris'te Otuz Bin Budist*, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye* çeşitli yayınevleri tarafından Latin harfleriyle basılmıştır.

²¹ Bu makalede eserin *Tedrisî Tarih-i Edyan* isimli ikinci ve üçüncü baskıları kaynak olarak kullanılacaktır.

1. Ahmet Mithat Efendi'nin Gözünde Dinler Tarihi Dersi ve Bilimi

Bir Dinler Tarihi hocası ve yazarı olarak A. Mithat, derslerinde dinler tarihi biliminin ve eğitiminin hususiyetleri ve önemi üzerinde durmuştur. Onun bu çerçevedeki kimi düşünceleri dikkate değer niteliktedir.

1.1. Dinler Tarihinin Gerekliliği ve Önemi

“Dinler Tarihinin Gerekliliği ve Önemi”, A. Mithat'ın, Dinler Tarihi dersine girişte işlediği ilk başlıktır. Bahis konusu başlık altındaki değerlendirmelerinde o, bu bilimin gerekliğini ve önemini İslami bir duyarlılıkla ele alır. İslam'ın son din, Hz. Muhammed'in son peygamber olması ona göre “dinlerin başlangıç zamanlarını” ve “eski peygamberleri” tanımayı lüzumlu kılar. Diğer yandan Kur'an, dinler tarihine yönelik bir teşviki zımnen barındırır. Çünkü Kur'an bazı peygamberlerin kıssalarını haber verir, Haniflik gibi İslam öncesi geleneklerden, diğer peygamberlere vahyedilen sahifelerden söz eder. Ancak Kur'an mevzubahis konularda teferruatlı veya tam bir bilgi sunmaz. A. Mithat, hikmeti gereği Kur'an'dan bunu beklemek yersizdir diye düşünür.²² Dolayısıyla onun vardığı kanaat şudur: Kur'an geçmiş peygamberlere, kitaplara ve topluluklara yönelik birtakım bilgileri öz itibarıyla sunmaktadır. İnsanlar bu temele istinaden daha geniş ölçekte ve ayrıntılı araştırmalara girebilir, hatta Kur'an'ın verdiği ilhama binaen girmelidir.²³

A. Mithat bu düşüncelerini bir vazifeye tebdil eder. Zira o, modern dünyada dinlerin, bilimsel bulgulara dayandığını iddia eden “düşmanca fikirlerin saldırısı altında” olduğunu söyler. Ona göre bu saldırı, “semavi dinler”den²⁴ olması sebebiyle İslam'a da yönelmiştir.²⁵ İşte bu noktada vazife belirir: “Aydın fikirli gençler”in “cahillik” sebebiyle bu “semavi din düşmanları”na gösterdikleri düşkünlük, İslam'ı savunma adına bazı çalışmaların yapılmasını gerekli kılmaktadır.²⁶ A. Mithat, bu çerçevede Rahmetullah Hindî'yi²⁷ ön açıcı bir Müslüman düşünür olarak görür.

²² Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 2-3.

²³ A. Mithat'ın bu düşüncelerinin geçmişte İslam geleneğinde yansımalarının olduğu görülür. bk. Şinasi Gündüz, “Giriş”, *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2020), 21.

²⁴ Her ne kadar A. Mithat, eserinde “semavi dinler” tabirini kullanıyor olsa da bu kullanımın dinler tarihinin bilimsel yaklaşımı ile uyumlu olmadığı belirtilmelidir.

²⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 3-4.

²⁶ M. Ak, A. Mithat'ın din aleyhindeki gelişmeler karşısında halkı aydınlatmayı bir görev bellediğini; bu çerçevede “Hıristiyan Batı karşısında bir kelamcı edasıyla İslam'ın müdafii” görüntüsü sergilediğini ifade eder. bk. Murat Ak, “Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış”, *Marife* 3 (Kış 2006), 248. A. Mithat'ın bu hususta hassasiyetini ortaya koyan eserlerinden biri, materyalizm düşüncesi sebebiyle intihara sürüldüğünü düşündüğü Beşir Fuad için kaleme aldığı eseridir. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, çevrimyazı N. Ahmet Özalp (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1996). A. Mithat'ın bu bağlamda yaptığı çalışmaların bir değerlendirmesi için bk. Merve Topbaş, *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaa* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 108-159.

²⁷ Rahmetullah el-Hindî, Hindistan'da misyonerlik karşısında yaptığı çalışmalarla tanınan ve reddiye niteliğindeki eseri *İzhârü'l-hak* ile şöhret bulmuş bir isimdir. Şahsı, mücadelesi ve eseri hakkında, Ö. Faruk Harman'ın kaleme aldığı “Takdim” için bk.

Kendisinin kaleme aldığı *Müdâfaa*²⁸ ve *Nizâ-ı İlm ü Dîn*²⁹ isimli eserlerin de bu minvalde telif edilmiş eserler olduğunu dile getirir.³⁰ Bu düşünceler A. Mithat'ın, dinler tarihini, dönemin dine muarız görüşlerine bir siper olarak tasavvur ettiğini ortaya koyar.³¹

O, dinler tarihi araştırmaları ve eğitimi konusunda Müslüman çevrelerde birtakım çekincelerin olacağını farkındadır. Ancak bu tür vehimleri yersiz bulur. İslam'ın hakikat anlayışına ve akılcı yapısına dayanarak bilimsel verilerle Kur'ani öğretiler arasında çelişki olmayacağını cesaretle iddia eder. Düşünce dünyasında Doğu ile Batı (veya İslam ile çoğu kere Hıristiyanlık) mukayesesini/mücadelesini hep diri tutan A. Mithat,³² tam da bu hususta İslam'ın üstünlüğünü/haklılığını ortaya koyacak bir zemin keşfeder. Ona göre Müslümanlar değil, asıl Hıristiyanlar ve Yahudiler dinler tarihinden korkmalıdır. İddiasını gerekçelendirir: Dinler tarihi çalışmaları neticesinde haberdar olunan kadim dinî gelenekler ve bunlarda görülen hakikat öğretileri, İslam öğretileriyle çelişmezken Hıristiyan öğretilerini çürütmektedir. Zira İslam için dinî ve ilahi hakikat kadimdir. Bu hakikatin kökeni Hz. Âdem'e çıkar. Dolayısıyla ilk insandan bu yana herhangi bir zamanda veya mekânda hakikatin parçalarına veya işaretlerine rastlamak, İslam açısından şaşırtıcı değildir. Oysa Hıristiyanlık, Hz. İsa'nın öncesinde bir hakikatin varlığını kabul etmez. "Hıristiyanlık nazarında ilahi feyzin [olgunluk] başlangıcı İsa Mesih'in kurbanıdır. Ondan evvel feyiz yoktur." Hıristiyanlar her ne kadar Eski Ahit'i kutsal kitap addetse de kendi inançlarının temelini bambaşka bir zemine dayandırır.³³ Ancak modern çalışmalar göstermektedir ki tarihleri "semavi dinler"den çok daha öncesine çıkan,

Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-Hak*, çev. Ali Namlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 1/7-21.

²⁸ *Müdâfaa* (1883-1885), A. Mithat'ın Türkiye'deki misyonerlik faaliyetlerine karşı reddiye mahiyetinde kaleme aldığı eseridir. Önce *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde tefrika edilen eser küçük boyutta üç ciltten oluşmaktadır. bk. M. Orhan Okay, "Müdâfaa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/458. Eserin 1. cildinin Latin harfleriyle basımı ve Müdafaa serisi hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa* (1. Cilt), haz. Harun Ceylan (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021).

²⁹ Din-bilim çatışması konusunda John W. Draper'in kaleme aldığı *History of the Conflict between Religion and Science* adlı eserin Fransızcasından (*Les de la Science et la religion*) A. Mithat tarafından yapılan tenkitli ve ilaveli tercümesidir (1895-1900). Eser Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerinin ve yabancı yayınların zararlarına karşı kaleme alınmıştır. Eser hakkında bilgi için bk. M. Orhan Okay, "Nizâ-ı İlm ü Dîn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/172-173.

³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 4.

³¹ H. Z. Ülken, A. Mithat'ın gençlik yıllarında materyalizme meyilli bir yapı sergilerken hayatının ikinci evresinde İslamcı bir düşünür hâline geldiğini ve çalışmalarını ateizme ve materyalizme karşı mücadele ettiğini ifade eder. bk. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (Konya: Selçuk Yayınları, 1966), I/160.

³² A. Mithat'ın Batı medeniyetine yönelik düşünceleri hakkında geniş bir değerlendirme için bk. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi* (b.y. Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1989); ayrıca bk. Ak, "Ahmet Mithat Efendi", 253-267; İrfan Göktaş, "Ahmet Mithat Efendi ve 'Hikmet-i Cedide'", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 44 (2010), 70-74.

³³ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 4-5.

inanç ve ibadet açısından olgunluğa ermiş (örneğin tevhide varmış/yaklaşmış³⁴) dinler, dünya üzerinde varlık sürmüştür. Bu veriler Hıristiyanlığın, hakikatin kendinde ve hakikatin kaynağı olduğu iddiasını çürütmektedir.³⁵

Yahudilik söz konusu olduğunda, A. Mithat'a göre Tevrat'ın ortaya koyduğu birçok anlatıyı dinler tarihi reddeder. İslam ise bu muhalefete "İsrailiyat" çerçevesinde büyük oranda ortak olur.³⁶ Dolayısıyla A. Mithat, dinler tarihinin Hıristiyanlık ve Yahudilik için sakıncalar taşıdığına ısrarcıdır. Bu iddialarına *Müdâfaa, Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye*³⁷ ve *Nizâ-ı İlm ü Dîn* gibi eserlerinde değindiği hususların da destek olduğunu belirtir.³⁸

Peki İslam öğretilerinin dinler tarihi karşısında durumu nedir? A. Mithat'ın kanaatine, bilimsel konularda İslam'da hata bulunmaz. İslam nakle dayanmakla birlikte naklin akla uygun olmasını lüzumlu görür. Hatta nakil ile akıl çeliştiğinde akla uygun olanın tercih edilerek naklin yorumlanmasını bir ilke beller. Bu sebeple İslam, dinler tarihinin tehlikelerine Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi doğrudan doğruya hedef değildir.³⁹ Daha ötesinde A. Mithat, dinler tarihinin, hakikat noktasında İslam'ın kıymetini ortaya koyacak bir bilim dalı olduğuna inanır. Şöyle der:

İşte dinler tarihi bize insanlığın şu dinî gelişimini ayan beyan gösterecektir ki, neticesinde İslam dinimizin dinin maksatlarını tamamıyla ortaya koymuş, birçok zanları ve batıl hayalleri uzaklaştırarak akla uygun hakikatleri meydana çıkarmış, bir mübin/açık din olduğunu hikmet bakışlarımızın önünde açacaktır.⁴⁰

1.2. Dinler Tarihine Hazırlık

A. Mithat, Dinler Tarihi dersine yönelik olarak öğrencinin ve hocanın hazırlanması açısından bazı hususlara dikkat çeker. Bunu yaparken İslami hassasiyeti yine had safhadadır. Gerekli hazırlıkların yapılmaması durumunda bu dersin birtakım tehlikeler barındırdığını ileri sürer. Ona göre dinler tarihi öğrencisi evvel emirde kendi dinini "hikmetiyle beraber" öğrenmiş olmalıdır.⁴¹ O, İslam dininin hikmetini yeterince kavramamış bir öğrencinin dinler tarihi formasyonu karşısında kafa

³⁴ A. Mithat putperestlik içinde kimi düşünceleri tevhit anlayışına yaklaşmış görür. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 56.

³⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 4-5.

³⁶ Örneğin A. Mithat'a göre; bedeninden alınan kaburga kemiklerinin birinden Havva'nın yaratılması sebebiyle Hz. Âdem'in kaburga kemiklerinin eksik olması gibi konular Kur'an'da yer almaz; bu tür anlatılar İsrailiyat'tır. Ancak bu muhalefetten, onun söylemiyle "İslam düşmanları"nın haberi olmadığı gibi Müslümanların çoğunun da haberi yoktur. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 3-4, 11.

³⁷ A. Mithat'ın, Hz. Muhammed'in risâletinden önce onun peygamberliğini müjdeleyen alâmetlere dair eseridir. Eser hakkında bir değerlendirme için bk. M. Orhan Okay, "Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/548-549. Eserin Latin harfleriyle bir basımı için bk. Ahmed Mithat Efendi, *Her Peygamberin Müjdesi Son Peygamber: Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye*, haz. Mehdi Ali Seçkin (İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2007).

³⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 11.

³⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 11-12, 28-29.

⁴⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 5.

⁴¹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 5-13.

karışıklığı yaşayabileceği ihtimalini göz ardı etmez. Doğa ve matematik ilimleriyle uğraşan veya materyalizmden etkilenmiş birçok gencin İslam'ı hakkında bilmemesi sebebiyle İslam'a sırt çevirdiğini hatırla tutmak gerektiğini söyler.⁴² “Bu tehlike dinler tarihinde daha fazladır” der. Tarafgir bir yaklaşımla devam eder: “Hadi diğer dinler hakkındaki düşmanlık müsamaha ile karşılandı diyelim. Ya o tesir kendi dinimiz aleyhinde meydana gelirse?... İşte asıl korkulacak şey budur.”⁴³

A. Mithat, geçmişte zaman zaman Kelam, Mantık ve Felsefe gibi derslerin benzer sakıncalarla yasaklandığını, esasında bu uygulamaların pek de “beyhude evhamlar”dan kaynaklanmadığını söyler. Çünkü ona göre, gerekli hazırlıklar yapılmadığında ya da hazır olmayan kişiler nezdinde, dinler ve inançlar üzerine tartışma yürütmek tehlikeli sonuçlar doğurabilir.⁴⁴ A. Mithat'ın bu düşüncelerini saf bir bilimsel yaklaşım karşısında savunmak kolay olmasa da ülkemizin orta ve yüksek öğretim pratiğine bakıldığında -İmam Hatip liselerinde ve İlahiyat fakültelerinde Dinler Tarihi derslerinin genellikle son sınıflarda okutulduğu gözlemine dayanarak eğitimi planlayanların onun bu kaygılarını paylaştığı tahmin edilebilir.

Onun dinler tarihine yönelik bir diğer çekincesi bu bilim adına kaleme alınan Batı kaynaklı eserlerin “semavi dinler”in ortaya koyduğu tarihsel anlayışa muhalif olmasıdır. Tereddütlerini şöyle bildirir:

Fakat istisnasız hepsinin [yabancı kaynaklar] ortaya koydukları hakikatlerin neticesi semavi dinlerin aleyhinedir. O hâlde bunlar ulu orta kabul edilerek Müslüman öğrencimize nakledilebilecek şeylerden sayılırlar mı? Öyle inanılır ve o şekilde hareket edilirse önceki derste bir nebze bahsetmiş olduğumuz tehlikeler âdeta gerçekleşir. Böyle tehlikeli bir işe hiç girmesek olmaz mı?⁴⁵

Cevabı kendisi verir: Bu tehlikeyi görerek dinler tarihi çalışmalarından geri durmak deve kuşunun tehlike karşısında kafasını kuma gömmesine benzer. Belki bu konularla ilgilenmeyerek kişi kendisini tehlikeden uzak tutabilir ancak bu çalışmalara meyleden ve buradaki tehlikeyi fark etmeyen “milletimiz” için bir rehberlik yapma gereği vardır.⁴⁶

A. Mithat'ın dikkat çektiği hususlardan biri, dinler tarihine temel oluşturma ve bu dersi en kapsamlı şekilde kavrama adına bazı alanlarda bilgili olunması gereğidir. Örneğin o, bir dinler tarihi öğrencisinin coğrafya, tarih, etnoloji ve filoloji gibi alanlarda iyi seviyede bilgi sahibi olması gerektiğini savunur. Çünkü ona göre söylenilen bilimler çerçevesinde yapılacak değerlendirmeler insanlığın tek bir asıldan/kaynaktan geldiğini, insanlığın “âdeta tek bir tür” olduğunu gösterecektir. A. Mithat bu bağlamda birbirine muhalif ve zıt görünen dinlerde dahi tek bir kaynağa

⁴² A. Mithat, materyalizmin ve ateizmin gençler üzerindeki menfi etkisini Beşir Fuad'ın intiharı üzerinden kuvvetli biçimde örnekendirir. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuad*, 15, 20-24, 67-77.

⁴³ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 6-7.

⁴⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 7.

⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 10-11.

⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 11.

dönüş görüleceğini ileri sürer. Ona göre “Allah katında din ancak İslam’dır.”⁴⁷ hükmü asıl bu müşahede ile tam olarak anlaşılacaktır.⁴⁸

Dinler tarihine hazırlık bağlamında A. Mithat; felsefe, mantık, matematik gibi ilimlere vâkıf olmayı da önemli görür. Zira onun nazarında bu ilimler doğru düşünmenin prensiplerini ortaya koyar. Öte yandan ruhun niteliklerinden bahseden psikoloji ilmi, dinler tarihi çalışmaları için çok özel bir yere sahiptir. Şu cümle onundur: “Psikoloji yardım etmedikçe nefsi tanımak nasıl mümkün olur ve sonrasında rabbe nasıl yol açılabilir?” Ve tabii ki bir dinler tarihçisi doğa bilimlerinden habersiz olmamalıdır. Zira geçmişte “cahil milletlerin” gök gürültüsü veya şimşek gibi doğal fenomenleri ilahlaştırma hatalarından ancak bunların fiziki mahiyetlerinin bilinmesiyle dönülmüştür. Ayrıca A. Mithat’a göre, kadim inançlarda ve kutsal metinlerde göklerle ilgili birçok anlatı vardır. Bu anlatıların Eski Ahit’te ve Kur’an’da dahi yansımaları mevcuttur. “Göğün ve gök cisimlerinin dinî metinler açısından bu derece önemi olduğu hâlde göklerin mekaniğinden habersiz olmak yani astronomi ilminden nasipsiz kalmak dinler tarihi öğrencisi için nasıl uygun görülür?” der, A. Mithat. Netice itibarıyla o, dinler tarihinin “âlet ilimleri”nden değil “yüce ilimler”den olduğunu, bu ilmin yeni başlayanlara değil mesafe kat edenlere münasip düştüğünü vurgular.⁴⁹

1.3. Dinler Tarihinin Kaynakları

A. Mithat, tüm bunlardan sonra derste kullanılacak kaynaklar meselesine değinir. Haklı olarak dönem itibarıyla Dinler Tarihi dersi için yeterli yerli kaynak olmamasından yakınıdır.⁵⁰ Kanaatine, İslam âlimleri eski dinlerle pek az meşgul olmuştur; bu sebeple “Doğu kütüphanemizde” kaynak bulmak güçtür. O, Milet ve Nihal⁵¹ türü bazı eserlerin varlığından haberdardır. Ancak bu eserlerin yetersiz olduğunu ve muhtevalarının tarihsel eleştiri karşısında direnç gösteremediklerini ileri sürer.⁵² Bununla birlikte, dinler tarihinin henüz Avrupa’da dahi “müstakil bir

⁴⁷ *Kur'an-ı Kerim* (Erişim 13 Ekim 2022), Âl-i İmrân Suresi/19.

⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 7.

⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 7-9.

⁵⁰ O dönem itibarıyla A. Mithat’ın bu düşünceleri haklı olsa da sonrasında Türkçe dinler tarihi literatüründe büyük gelişmeler yaşanmıştır. Geniş bilgi ve literatür için bk. Batuk, “Türkiye’de Dinler Tarihi” 71-97; Atasagun, “Türkiye’de Dinler Tarihi Çalışmaları”, 203-248.

⁵¹ İslami literatürde dinler ve mezhepler tarihiyle ilgili eserlerin ortak adı. Geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, “Milet ve Nihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/57-58.

⁵² A. Mithat’ın bu düşünceleri kısmen eleştiriye açıktır. Zira İbn Hazm (öl. 1064), Biruni (öl. 1061) ve Şehristani (öl. 1153) gibi Müslüman âlimlerin kalemlerinden henüz 11., 12. yüzyıllarda ortaya çıkan eserler kendi devirleri için oldukça ileri ve değerli çalışmalardır. İbn Hazm’ın sert hatta saldırgan dili, Şehristani’nin kimi zaman objektiflikten sapan tutumu ve ortaya koyduğu malumattaki nakıslık göz ardı edilemez ancak Biruni’nin özellikle *Tahkiku mâ li’l-Hind*’i bilimsel nitelikler açısından bugün dahi hayretle karşılanan bir eserdir. Anılan yazarlar ve eserleri hakkında bazı değerlendirmeler için bk. Gündüz, “Giriş”, 21-22; Amjad M. Hussain, *The Study Of Religions: An Introduction* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 16-27; Süleyman Sayar, “Dinler Tarihçisi Olarak İbn Hazm Genel Bir Bakış”, *Milet ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6 (Aralık 2009), 48-52.

ilim” şeklinde tedvin edilmediğini kabul eder. “Bu ilmin konuları kesin biçimde sınıflandırılmamıştır bile.” der. Diğer taraftan Avrupa dillerinde dinler tarihine ilişkin birçok eserin kaleme alındığını söyler. Onun bu hususta en itibar ettiği eser şüphesiz, Chantepie de la Saussaye’nin *Lehrbuch der Religionsgeschichte* isimli eseridir. Bunun yanında Benjamin Constant’ın “Menbaından Eşkaline ve İnbisatına Kadar Tarih-i Edyan” (Kaynağından Şekillerine ve Yayılımına Kadar Dinler Tarihi) ismiyle andığı eserini⁵³ örnek olarak verir. Spinoza, Descartes, Voltair, Camille Flammarion gibi isimlerin din üzerine metinler kaleme aldıklarını söyler. Bunların yanında A. Mithat, son dönemlerde Batılı müsteşriklerin Hint, Çin ve Japon kutsal kitapları üzerine önemli tercüme çalışmaları yaptıklarını ekler.⁵⁴ Arkeolojik çalışmaların kadim inançlar üzerine eğilmesini de dinler tarihi alanına büyük bir katkı olarak görür.⁵⁵ Tüm bu değerlendirmeler, ilim ve matbuat alanında merakı ve vukufu ile tanınan A. Mithat’ın dinler tarihine ilgisinin yüzeysel olmadığını aşikâr kılar.

1.4. Dinler Tarihinde Tarafsızlık/Objektiflik

A. Mithat derslerinde dinler tarihinin ve dinler tarihçisinin/öğrencisinin bazı hususiyetlerine değinir. Öncelikle dinler tarihçisi zorunlu bir biçimde tarafsızlık/objektiflik ilkesini benimsemelidir. Bu hükmünü şu cümlelerle ortaya koyar:

O kadar tarafsız ki, Descartes’ın “Felsefi araştırmada bulunacak kimse o zamana kadar neler öğrenmişse hepsini unutarak bilgiyi yeni baştan öğrenmeli ve düzene koymalıdır.” şeklindeki meşhur sözünü, dinler tarihi alanına tatbik ederek kendi dinini bile unutma derecesinde bir tarafsızlıkta bulunması gerekir.⁵⁶

Başka bir yerde ise öteki dine yaklaşımı “Güya biz kendimiz o dindenmişiz de onun fikhını yazmaya çalışıyormuşuz gibi davranacağız.” diyerek belirtir.⁵⁷ A. Mithat bu cümleleri sarf eder ancak insanın tabiatı gereği tarafsız olamayacağını da itiraf eder. Ona göre insanın kendi dinî inançları lehine düşünceler taşıması

⁵³ Sözü edilen eser, Benjamin Constant’ın (1767-1830) *De la religion considérée dans sa source, ses formes et son développement* (1824-1831) isimli beş ciltlik eseridir.

⁵⁴ Bu ifadeleri A. Mithat’ın, 1879’da Max Müller öncülüğünde başlatılan ve 1910 yılında tamamlanan Doğu’nun Kutsal Kitapları (Sacred Books of The East) adı altındaki kapsamlı tercüme çalışmasından haberdar olduğunu ihsas eder. Bu proje hakkında bk. Carlo G. Cereti, “Sacred Books of The East”, *Encyclopædia Iranica* (Erişim 1 Ekim 2022). Diğer taraftan A. Mithat’ın 1889’da Stockholm’de düzenlenen Şarkiyatçılar Kongresi’nde Max Müller ile tanıştığı, onun şahsında ve H. Thomas Colebrook gibi birtakım Doğu uzmanlarının çalışmaları vesilesiyle özellikle Hint metinlerinin Batı dillerine tercüme edilme çabalarını takip ettiği hatta Max Müller’in tercümelerini esas alarak bazı Veda parçalarını Türkçeye çevirdiği bilinmektedir. Bununla birlikte Şarkiyatçılar Kongresi’ne katılmasının da A. Mithat’ın dinler tarihi çalışmalarına yönelik ilgisine ve perspektifine katkı sağladığını düşünenler vardır. bk. Ahmed Midhat Efendi, *Paris’te Otuz Bin Budist*, haz. Kudret Savaş (İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 34-37; Alıcı, “Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Târîh-i Edyân Dersi”, 223.

⁵⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 9-10.

⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 15.

⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 16. A. Mithat’ın bu düşünceleri, dinler tarihçisinin kendi inançlarını ve anlayışını paranteze alarak, incelediği dinin/geleneğin içinden biriymişçesine onu anlamaya çalışmasını vurgulayan fenomenolojik yaklaşımı hatıra getirmektedir. Karşılaştırınız; Gündüz, “Giriş”, 21.

kaçınılmazdır.⁵⁸ Bu durumda dinler tarihçisinin sahip olması gereken asgari nitelik diğer dinlere yönelik bir saldırganlıktan/düşmanlıktan uzak durmaktır. “Zira bu ilimden maksat diğer dinlere karşı bağnazca bir düşmanlık üretmek değildir. Maksat mümkün olan en üst düzeyde doğru bilgiyi alarak hakikate ulaşmaktır.”⁵⁹ diye ifade eder düşüncelerini. O, dinler tarihi araştırmacısının sözü edilen çizgide durabilmesi için üç “bakış açısı”nı metot olarak benimsemesi gerektiğini vurgular:⁶⁰

Birincisi “tarihsel (tarihî)” bakış açısıdır. Bu bakış açısıyla bir dini araştırarak ve inceleyecek olan tarihçi, onu yalnız kendi sınırı içinde ele alacak, o sınırı ihlal etmeyecek, o dini başka dinlerle karıştırmayacaktır. Söz konusu dinin zamanımızda ne hâlde bulunduğunu ortaya koymak da bu anlayışa dâhildir.⁶¹

İkincisi “mukayese (kıyasî)” bakış açısıdır. Bu bakış açısıyla tarihçi, dinler arası ilişkileri araştırır. A. Mithat bu noktada bir tespit yapar:

Basit hâlde hiçbir din görülmemiştir. Her din diğerlerinden bazı hükümler almış, kendi hükümlerinden bazılarını diğer dinlere vermiştir. Bu birlikteliğin derecesi ise dinlerin mukayese yönünden tetkikleriyle ortaya çıkar.⁶²

Görüldüğü üzere A. Mithat'ta, mukayese prensibi hem bir çalışma metodu hem de bir tarafsızlık kaynağıdır.⁶³ Burada onun, dinler tarihini “karşılaştırmalı dinler tarihi” olarak tanımlayan anlayışa yakınlığı sezilir.⁶⁴

“Ruhsal (ruhî)” diye adlandırdığı anlayışla ise A. Mithat, bir din mensubunun müntesibi olduğu dini ne kadar içselleştirdiğini tespit etme peşindedir. Çünkü ona göre eğer inanan bir kişi sahip olduğu dinin hükümleriyle kendi ruhsal hâlini düzenlemiyorsa gerçek bir dindar değildir. Daha ileri giderek şu iddiada bulunur: Dinler söz konusu “ruhsal” yönden incelendiğinde, hiçbirisinin, takipçilerine dinî hükümlerini tam anlamıyla benimsetemediği görülecektir. Ona göre inananlarının ne kadarının, ruhi hâllerini dinî hükümlerle yapılandırdığını görmek o dinin ne nispette yürürlükte olduğunu gösterecektir.⁶⁵

⁵⁸ A. Mithat, sözünü ettiği bu zaafî kendi metninde de zaman zaman sergiler. Örneğin bu sözleri sarfettiği satırlar civarında İslam'dan “semavi dinlerin en mükemmeli ve yücesi olan İslam dinimiz” şeklinde söz eder. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 13.

⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 6.

⁶⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 15.

⁶¹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 16.

⁶² Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 16-17.

⁶³ “Karşılaştırmalı-Tarihi Metot dinin tabiatı ve gücü hakkında mümkün olduğunca tarafsız olmayı hedefler; o, belirli bir inancın gerçek olup olmadığı hususu ile ilgilenmez. Onun hedefi, insanlık tarihi içerisinde, dinin gerçek etkileri ve bu etkilerin ortaya çıkardığı sonuçlar arasındaki ilişkiyi kurmaktır.” diyen N. Smart, A. Mithat'ı onaylar gibidir. A. Mithat'ın bu konudaki düşüncelerinin değerini tartışmak açısından bk. Ninian Smart, “Karşılaştırmalı-Tarihi Metot”, çev. Hakkı Şah Yasdımın, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII (1994), 553-561.

⁶⁴ Dinler tarihi ve karşılaştırmalı dinler tarihi ilişkisi için bk. Günay Tümer, “Din (Din Bilimleri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/333-339.

⁶⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 17.

2. Ahmet Mithat Efendi'nin Dinler Tarihçiliğinde Bazı Yaklaşımlar

A. Mithat, dinler tarihi çalışmalarında bir aktarıcı ve derlemeci olmanın ötesinde bir mütefekkir olarak tebellür eder. Onun özellikle dinin kökeni, mahiyeti ve gelişimi etrafındaki fikirleri calibi dikkattir.

2.1. Tekâmül ve Dejenerasyon İkileminde Din

A. Mithat'ın dinler tarihi öğretisinde, sosyal tekâmül/evrim düşüncesinin çok açık bir surette yansımaları vardır.⁶⁶ İnsanlığın anlayış, medeniyet ve din açısından her daim bir gelişme içinde olduğuna inanan A. Mithat için tekâmül, sahadan elde edilen veriler ışığında bilimsel bir nazariye olarak belirir. Bu çerçevede o, insanoğlunun sahip olduğu melekelerle kendine, dünyaya ve Tanrı'ya dair kavrayışları adım adım elde ettiğini; medeniyet gibi din kurumunun da bütün unsurlarıyla bu tekâmüle ayak uydurduğunu iddia eder. Öyle ki ona göre insanlık animizm, fetişizm, putperestlik mertebelerinden/dinlerinden⁶⁷ sonra ancak "semavi dinler" mertebesine ermiştir. Hatta "semavi dinler"; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dahi bir tekâmül sürecini gözler önüne serer. Bu anlamda İslam en mütekâmil dindir.⁶⁸

⁶⁶ A. Mithat'ta sosyal evrim düşüncesi çok açık olsa da biyolojik evrim düşüncesine en azından bu metninde rastlanmaz. O, insanı ve canlıları Allah tarafından kendilerine bahşedilmiş hususi melekelerle yaratılmış kabul eder. Canlılardaki içgüdü/hayvani sezgi (hiss-i hayvani) kavramına dahi mesafelidir. Bu sezgiye "rabani eğitim" demenin daha doğru olduğunu düşünür. Kur'an'da yer bulan, arıya ve karıncaya vahyedilme bahislerinin buna işaret ettiğini ifade eder. Ona göre insanoğluna hayvanlardan farklı olarak idrak/anlama ("natıkiyyet") nimeti verilmiştir. Bu anlamda insan, idrakiyle irfanını/anlayışını, sosyal yaşamını geliştirmiştir. Ancak A. Mithat'ın yazı hayatının ilk döneminde *Dağarcık* dergisinde (1871-1872) kaleme aldığı "Dîvârdan Bir Sadâ" ve "İnsân - Dünyâda İnsânın Zuhuru" gibi yazılarında, biyolojik evrim nazariyesini - kendine mahsus fikirlerini de izhar ederek- savunan ve bunu dinî öğretilerle bağdaştırmaya çalışan bir tarafının olduğu bilinmektedir. Kimi araştırmacılar onun bu konudaki görüşlerini kısmen yüzeysel ve tutarsız görür. *Tedrisî Tarih-i Edyan* dikkate alındığında ise A. Mithat'ın insanın biyolojik evriminden ziyade sosyal evrimine yönelik fikirlerini devam ettirdiği açıklıkla ifade edilebilir. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 37. A. Mithat'ın *Dağarcık*'taki bahsi geçen yazıları için bk. Koray Sarıdoğan, *Dağarcık Dergisinin Çeviri Yazısı, Sistemik İndeksi ve Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 170-174, 182-191. A. Mithat'ın söz konusu düşünceleri üzerine değerlendirmeler için bk. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 1/163-165; Koray Sarıdoğan, "Ahmet Midhat ve Dağarcık Mecmuası Üzerine Bazı Tespitler", *İdil* 3/11 (2014), 140-143; Özge Şahin Uğurel, "Ahmet Midhat Efendi'nin Yayımladığı Gazete ve Dergiler (1868-1876)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/3 (Winter 2014), 1340-1342.

⁶⁷ Dinler tarihinin ilk dönemlerinden itibaren 20. yüzyılın kabaca ortalarına kadar bu bilim dalının en önemli problematiklerinden biri dinin kökeni meselesi olmuştur. Bu süreçte antropologlar, etnologlar hatta psikologlar ve sosyologlar dahi konuyla ilgili fikirlerini ortaya koymuşlardır. Natürizm, animizm, atalar kültü, totemizm, fetişizm, büyü ve sihir, monoteizm/ilkel monoteizm gibi iddialar bu bağlamda öne çıkan tezler olmuştur. A. Mithat'ın tüm bu iddialardan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte o, bu düşünceleri kendi anlayışı çerçevesinde yorumlamaktadır. Dinin kökenine yönelik sözü edilen iddialar hakkında bk. Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 51-68; Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler: Bir Giriş Metni*, çev. Tayfun Atay (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 149-226.

⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 14-15, 31-33.

A. Mithat, bilimin tekâmülcü öğretisiyle “semavi dinler”in vahiy temelli din anlayışının görünüşte zıtladığının bilincindedir. Ancak ona göre bu iki görüşün uzlaşısı mümkündür. A. Mithat’ın bu konudaki ifadelerine geçmeden önce zihnindeki taslağı belirlemek faydalıdır. Şöyle ki, A. Mithat’a göre bilimsel çalışmalar, insanoğlunun dinî düşünce ve medeniyet açısından bir gelişim/tekâmül süreci yaşadığını göstermektedir. Öte yandan keşifler neticesinde, dünyanın farklı yerlerinde “semavi dinler”den habersiz “vahşi” (ilkel) halkların yaşadığı da anlaşılmaktadır. Vahye itibar etmeyen bilimsel anlayışlar, bu halkları ve inançlarını söz konusu tekâmül sürecinin en başlarına konumlandırmaktadır. Oysa bu yaklaşım kati ve zorunlu değildir. Zira geriye doğru yapılacak incelemeler, bu “vahşi” halkların bir medeniyet merkezinden uzaklaşma neticesinde gerilediğini gösterir niteliktedir. Bu durumda dinin ve medeniyetin başlangıcında vahyin ve ilahi öğretinin varlığı kabul edilebilir. İnsanoğlu bu ilk öğretiyi kaybetmesi neticesinde gerilemiştir/bozulmuştur. Sahada gözlenen tekâmül, insanoğlunun kendi kabiliyeti çerçevesindeki doğal gelişimini gösterdiği gibi, “semavi dinler”in tekâmülü de insanların gelişmişlik düzeyi nispetinde vahye verdiği cevabı ortaya koyar. İslam’ın en mütekâmil din olması bunun bir göstergesidir. Tüm bunların yanında, Hz. Âdem öncesinde dünyada, henüz ilahi vahye muhatap olacak seviyeye ermemiş insanların yaşadığı ihtimaline de Kur’an’da kapı aralanmıştır. A. Mithat’ın ana fikrini böylece ortaya koyduktan sonra onun düşüncelerinin teferruatına inilebilir.

A. Mithat’a göre din “hangi mertebede bulunursa bulunsun” bir tekâmülün sonucunu temsil eder. “Din ve medeniyet tek bir şeyden ibarettir” diyen A. Mithat’a göre milletlerin medeniyetleri de dinleriyle birlikte tekâmül etmiştir. Dinlerin tekâmülünü kabul ettikten sonra o, dinleri incelemek için “tekâmülün başlangıcını aramak ve bulmak” gerektiğini vurgular. Bu hedefe ulaşmak için hangi vasıtalara başvurulacağını tartışır. Kanaatince bu konuda Tevrat güvenilir bir kaynak değildir. Çünkü Tevrat’ın öne sürdüğü başlangıç doğru olmasına karşın bu başlangıca dair ortaya koyduğu anlatımlar ve tarihler eksik ve yanlıştır. Dinin “ilk devirleri ve başlangıcı” hakkında yazılı metinlere başvurmak da beyhudedir. Zira yazı olgusu insanlık tarihi dikkate alındığında “daha dünkü bir icat” hükmündedir. Değil yazı, belki “lisan/dil” olgusunun bile teşekkül etmediği mevzubahis zamana yönelik bilgi kaynağımız o hâlde ne olmalıdır sorusuna A. Mithat, “geriye doğru inceleme” (tetebbuât-ı ric’î) veya “retrospektif etüt” cevabını verir.⁶⁹ Yöntemin mahiyetini de bildirir: İncelenecek olguyu gelişim sürecinde ona ilişen arızı şeylerden ayırarak o olgunun ilk ve asıl hâline ulaşmak. Açıklamak için verdiği örneklerden biri şudur:

Bugün denizaltı gemilerini kullanıyorlar. Ondan önce? Her biri hareket eden bir belde gibi olan vapurları! Ondan önce? Yelkenli gemileri! Ondan önce yelkensiz zamanlarda kullandıkları körüklü çektirileri! Ondan önce vahşilerde gördüğümüz oyma tekneleri! Ondan önce? Keldani nehirlerinde gördüğümüz kelekleri/salları! Ondan önce? Keleklerin parçaları olan tulumları! Ondan önce? İşte fikir ve bakışımızı bir zamana kadar vardıracağız ki o zamanda insanoğlu boyundan daha derin sularda olsa olsa elleriyle ayaklarıyla yüzebildiği kadar yüzerdi de bugün denizleri ve okyanusları

⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 18-19.
PAUİFD, 9 (2) 2022

kendisine boyun eğdiren gemicilik hakkında bir fikri bile yoktu. İşte geriye doğru inceleme bundan ibaret bir usuldür.⁷⁰

A. Mithat, geriye doğru inceleme yöntemiyle insanlık tarihine bakıldığında, insanlığın başlangıcının “mutlak cehalet” ve “mutlak vahşet [ilkellik]” hâline çıktığının iddia edildiğini söyler. Bu anlamda etnolojik bulgulara göre insanlar mevzubahis hâlde cemaat ya da aile kurumuna sahip değildir; cinselliğe dair hiçbir sosyal kaide bilmez, âdeta hayvanca çiftleşir; ağaç kovuklarında, mağaralarda yaşar; avladığı hayvanları çiğ çiğ yer, doğal meyveler ve otlarla beslenir. Filolojik tezler ise başlangıç devrinde insanoğlunun bir lisana sahip olmadığını ortaya koyar. İnsanlar çığlıklarla birbirine seslenir, baş ve el işaretleriyle iletişim kurmaya çalışır. A. Mithat bilim adına ileri sürülen bu tezlerin yabana atılacak iddialar olmadıklarını ifade eder.⁷¹

Tüm bunları ortaya koyduktan sonra asıl büyük problemle yüzleşir: Sözü edilen faraziyeyi İslam’ın kabul etmesine bir engel var mıdır? Ona göre İslam açısından bu faraziyeyi olduğu gibi kabul etmeye bir engel vardır. Çünkü Kur’an’ın Hz. Âdem üzerinden anlattığı vahye muhatap ilk insan, tarihsel verilerin işaret ettiği -her türlü kemalattan yoksun- ilk insanlara benzememektedir. Şunu söyler:

Tevrat’ın haberleri şöyle dursun Kur’an-ı Kerim bize gösteriyor ki insanlığın başlangıcı bir mutlak vahşet değil bilakis bir kemaldır. İlk babamız diye kabul ettiğimiz Hz. Âdem’e lütfedilmiş olan bir rabbani eğitimidir! ... Allah’ı bilme ve dinî bir tabiat hususunda ilahi bir feyze ve rabbani bir eğitime nail olma söz konusudur.⁷²

Eğer insan başlangıçta ilahi öğretime mazhar oldu ise bilimsel verilerin ortaya koyduğu insanlığın kadim dönemlerine yönelik “mutlak cehalet” ve “mutlak vahşet” hâli nedir? A. Mithat’ın buna cevabı, insanoğlunun en başta kendisine verilen ilahi bilgiyi koruyamamış olduğu noktasındadır:

Fakat âdemoğlu bu nailiyeti koruyamamış. Hz. Âdem’in ilk oğullarından başlamak üzere doğru yoldan sapılmış. O kadar ki Nuh zamanında bir kendisi üç de oğlundan başka hak yolunu takip eden kalmamış. Demek oluyor ki zamanlar geçtikçe, mekânlar uzaklaştıkça insan evladı o ilk eğitimi unutmuş, o ışığı kaybetmiş. Bizce tekâmülün başlangıcı âdeta bir kemal!⁷³

Görüldüğü üzere A. Mithat’a göre araştırmaların “vahşi”/ilkel olarak nitelediği topluluklar, insanlığın medeniyet serüveninin ilk mertebesini temsil eden topluluklar kabul edilmek zorunda değildir. Bilakis bu topluluklar eski medeniyet merkezlerinden uzaklaşarak sahip oldukları mertebeyi kaybeden ve gerileyen insanlar olabilir.⁷⁴ Tarihi süreçte yaşadıkları göçler neticesinde medeniyetlerini kaybeden ya da asıl medeniyetlerinin izlerini başka bölgelere taşıyan insan toplulukları söz konusudur. A. Mithat tezini birtakım misallerle savunur: Örneğin dünyanın en “vahşi” toplulukları olan Tazmanya’da ve Avustralya’da yaşayan insanlar, kuzeylerindeki eski Hint medeniyetinden uzaklaşarak medeni hâllerini

⁷⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 19-20.

⁷¹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 20-21.

⁷² Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 22.

⁷³ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 22.

⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 22.

kaybeden topluluklardır. Benzer durumlara Afrika'da ve Amerika'da dahi rastlanır. Aryan diyarından Yunan diyarına gelen Pelasglar da medeniyetçe gerilemiştir.⁷⁵ Diğer taraftan İskit, Mısır, Hindistan veya Keldan (Sümer) medeniyetlerinin kökeni bu yerlerin halklarının geldiği yüksek Asya'da (Aryan yurdu) aranmalıdır. Göçe muhatap olan bu Asyalı grupların "vahşi" kabul edilmesi mümkün değildir. Zira bunlar medeni hâllerini yayıldıkları yerlere taşımışlardır.⁷⁶

Tüm bunlardan sonra A. Mithat'ın yargısı nettir:

Etnoloji ve filoloji incelemeleri kesin olarak ortaya koyuyor ki bu yayılmaların merkezinde bir asıl medeniyet vatani, onun etrafında ise bir çevre/muhit oluşur. Fakat din ve medeniyet, merkezden o çevreye götürülünceye değin yayılma sırasında giderek yitirilerek uzak çevrede artık vahşilik konumuna kadar inmiş görülüyor. O hâlde tekâmülün başlangıcını en vahşi/ilkel insanlar arasında aramak doğru olur mu?⁷⁷

Son tahlilde A. Mithat, geriye dönük incelemelerin insanlığı vahşete değil medeniyete vardırıldığını iddia eder. A. Mithat'ın bu düşünceleri o dönemlerde bazı çevrelerde taraftar bulan "difüzyonizm" (yayılmacılık) adı verilen ve bir merkezden yayılan kültür anlayışını benimseyen fikirlere yakınlık göstermektedir.⁷⁸ Bu bağlamda difüzyonist anlayışlar içinde mühim bir yere sahip olan ve bilimsel literatürde "kültür çevreleri" (kulturkreis) veya "kültür tarihi" (kulturhistorische) olarak bilinen teori özellikle akla gelmektedir. 20. yüzyıl başlarında Avusturya Kültür Tarihi Ekolü tarafından popüler kılınan ve en önemli temsilciliğini Wilhelm Schmidt'in (1868-1954) üstlendiği bu teorinin temel ilkesi, insanların belli merkezlerden etraflarındaki alanlara doğru göçlerle yayıldığı ve bunu yaparken merkezdeki kültürü (çekirdek kültür) ve tabii ki dinî inancı, gittiği yerlere değişimlerle/dönüşümlerle taşıdığı iddiasıydı. Bu anlayışta; merkez kültür, yayılım alanları, yayılım alanlarındaki kültür katmanları/çevreleri, bunlar arasındaki tarihsel ve coğrafi ilişkilerin çözümlenmesi önem arz etmekteydi. Özellikle Schmidt, bu teori çerçevesinde yapılan saha incelemelerinin insanların ilk inancının tek tanrı inancı (urmonotheismus/ilkel monoteizm) olduğunu gösterdiğini iddia ediyordu. Ona göre insan toplulukları dünya üzerine dağıldıkça tali tanrılar ortaya çıkmış ve -merkez kültürdeki- tek tanrıçılık dejenere olmuştu.⁷⁹ A. Mithat'ın düşünceleri söz konusu

⁷⁵ Medeniyet merkezinden uzaklaşma sebebiyle gerileme/bozulma tezine destek mahiyetinde A. Mithat, yakın tarihten de bir örnek sunar. Ona göre, Afrika'ya ve Güney Amerika'ya intikal ettikten sonra Portekizliler medeniyetçe gerilemiştir. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 26-27.

⁷⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 22-27.

⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 26.

⁷⁸ Difüzyonizm hakkında bk. Sedat Veyis Örnek, "Etnolojinin Tarihçesi, Başlıca Ekolleri, Görevleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi* 4 (1967), 183-184; Ali Murat Yel, TÜBİTAK, "Difüzyonizm" (Erişim 5 Ekim 2022).

⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Wilhelm Schmidt, *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories*, trans. H. J. Rose (London: Methuen & CO. LTD., 1935), 219-290; İbrahim Hakkı Kaynak, *Wilhelm Schmidt'in Din Teorilerine Yaklaşımı ve Din Anlayışı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 43-81; Fatma Aygün, "Dinin ve 'Yüce Varlık' İncancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2016), 207-210; Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 60-62; Örnek, "Etnolojinin Tarihçesi", 174-181.

teoriye oldukça benzese de onun bu teoriden doğrudan etkilenip etkilenmediği açık değildir. Zira eserinde o, bu konuda herhangi bir ekolün, teorinin veya araştırmacının ismini anmaz veya kültür çevresi teorisyenlerinin ortaya koyduğu kavramsal çerçeveden söz etmez. Ancak bu konularda Batı'daki literatürü yakinen takip ettiği anlaşılan A. Mithat'ın bahis mevzusu fikirleri tanımamış olması muhtemeldir. Kaldı ki A. Mithat'ın "medeniyet merkezi", "medeniyet çevresi/yayılmı" gibi kavramlarının Kültür Tarihi Ekolü'nün "kültür merkezi" ve "kültür çevresi" gibi esaslı kavramlarına denk düştüğü aşikârdır.

A. Mithat'ın fikir yürüttüğü konulardan biri de Hz. Âdem'in dinler tarihindeki yeridir. O, bu noktada gelenekte kendisine fazla yer bulamayan düşüncelerin tarafında durur. Daha en başından, insanlık tarihine dair bilimsel verilerle Tevrat'ın verilerinin örtüşmediğini, Tevrat'ın ilk insan Âdem'i günümüzden "sekiz bin yıl kadar" öncesine yerleştirmesinin⁸⁰ bilimsel olarak hiçbir hükmünün olmadığını söyler.⁸¹ Ona göre bu konuda İslam'ın durumu farklıdır. Çünkü Kur'an, Hz. Âdem'in yeryüzünde bir halife olarak yaratıldığını duyurur. Bu yüzden kimi müfessirler onun "cân" şeklinde tabir edilen bir kavme⁸² elçi olarak gönderildiğini düşünür. Tam da bu noktada A. Mithat mutasavvıflar tarafından da ilgi gösterildiğini söylediği bir Hindu inancına dikkat çeker. Hinduizm'e (Brahmaniyeye) göre insanlığın atası olan Manu esasında yedinci Manu'dur, dolayısıyla daha öncesinde yeryüzünde başka Manular ve insan toplulukları yaşamıştır.⁸³ A. Mithat'ın kanaatine bu düşünce yukarıda işaret edilen Hz. Âdem'den önce yeryüzünde insan topluluklarının yaşamış olabileceği yorumu ile uyumluluk arz eden bir düşüncedir.⁸⁴

⁸⁰ Yahudi geleneği Tevrat'ın verdiği kronolojiye dayanarak dünyanın ve Âdem'in yaratılışını günümüzden (2022), 5783 yıl öncesine, MÖ 3761 tarihine çıkarır. Burada A. Mithat'ın verdiği tarihte bir farklılık söz konusudur; bununla birlikte bu konuda değişik tarihlendirme iddiaları vardır. Yahudi takvimi için bk. Sevivon, "5783 (2022-2023) Cep Takvimi" (Erişim 3 Ekim 2022). Konu hakkında tartışmalar ve farklı tarihlendirmeler için bk. Ramazan Adıbelli, "Âdem'den Önce Adamlar Var mıydı? Kitab-ı Mukaddes Eleştirisi Bağlamında Isaac la Peyrère'in Önâdemiler Hipotezi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (2019/2), 37-38; M. Hanefi Palabıyık - Korkut Dindi, "İnsanlık Tarihi Bakımından Atamız Âdem ile Hz. Âdem (a)", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 9 (Ocak-Haziran 2021), 82-92.

⁸¹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 27.

⁸² Müfessirlerin cân kelimesi hakkında görüşleri için bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Cân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/139-140.

⁸³ Hindu kozmolojisinde kalpa adı verilen büyük zaman döngüsü (4.32 trilyon yıl), manvantara adı verilen on dört dilime ayrılır. Her bir manvantaranın Manu adı verilen bir insanlık atası vardır. Hindu geleneğine göre insanlık şu anda mevcut kalpanın yedinci manvantarasını yaşamaktadır. Bu dilimin Manu'sunun ismi ise Vaivasvata'dır. bk. Ali Gül, *Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), "Manu", 253-254.

⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 27-28. Hz. Âdem'in insanlık ve peygamberlik tarihindeki yeri ve Hz. Âdem'den önce yeryüzünde insanların yaşayıp yaşamadığı meselesi üzerine İslam düşüncesi çerçevesinde birtakım tartışmalar için bk. İsmail Yakıt, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 1-16; Palabıyık - Dindi, "İnsanlık Tarihi Bakımından Atamız Âdem", 70-81, 99-100; Ümit Elsöz, "Hz. Âdem Kisasına Kelâmî Açıdan Yeni Bir Bakış", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 137-154; PAUİFD, 9 (2) 2022

Tüm bunlardan sonra A. Mithat, “medeniyet ve din açısından başlangıcın bir ilahi feyiz/bağış olduğu ve o ilahi feyiz ile Hz. Âdem'in feyizlendiği/aydınlandığı, bir dinî inanç olarak korunduktan sonra” geriye doğru incelemeler sonucunda belirlenen başlangıçtan dinleri incelemeye girişmek için ortada hiçbir engel kalmadığını söyler⁸⁵ ve ekler:

Hz. Âdem'e verilen ilahi emirlerden ve nehiylerden Âdem'in, Havva'nın ve oğulları Habil'in ve Kabil'in medeniyet dairesine girmiş insanlar olduğunun anlaşılması gerekir. Geriye doğru inceleme yapanlar ise insanlığın bu mertebesini pek çok gelişmelerden sonra ortaya çıkmış bir gelişme diye kabul etmeye mecburdur. Zira yakında göreceğimiz şekilde bu mertebe bütünüyle insanın dünyayı, kendisini ve rabbini tanımış olma mertebesidir. Araştırmacıların tahayyül ettikleri ve varsayıdıkları mutlak cehalet ve mutlak vahşet hâlinde ise insanın rabbini tanımak şöyle dursun ne kendisini ne de dünyasını henüz tanımamış olduğu ileri sürülmektedir. İhtimal ki büyük müfessirlerin “cân kavmi” dedikleri, insan halkının şu en eski varlığıdır ve Hz. Âdem bunlara gönderilmek için halife kılınmıştır. Araştırmamızı buralara kadar vardırırsak dinimizle ilim arasında bir çelişki kalmaz ki ikisinin arasında barışı sağlamak için yorumlara ihtiyaç duyalım. Bundan dolayı daha ziyade sözü uzatmaya ihtiyaç kalmaksızın insanın dinî tekâmülünü inceleme ve araştırma işinde araştırmacılara çekinmeksizin refakat edebileceğimizi ifade ederiz.⁸⁶

2.2. İnsanın İrfanının/Anlayışının Mertebeleri ve Din

A. Mithat insanoğlunun dinî tekâmülünü onun irfan/anlayış tekamülü paralelinde ele alır. En başa döner. Ona göre geriye doğru inceleme çalışmaları insanoğlunun geçmişini -ilk peygamber Âdem'in öncesi- öyle bir noktaya kadar götürmektedir ki insanoğlu o noktada her türlü medeni ve dinî kazanımlardan yoksundur; “mutlak cehalet” ve “mutlak vahşet” hâli içindedir. Fiziksel özellikleri itibarıyla tabiat karşısında birçok hayvandan dahi aşağıdadır. İnsanoğlu, elde ettiği “irfan”/anlayış ile bu noktadan yükselmiştir ki bu “tekâmül”dür. Tekâmülün üç mertebesi vardır: insanın dünyasını tanıması, kendisini tanıması, “Allah'ını” tanıması.⁸⁷

İnsan, hayvanlardan farklı olarak kendisine verilen idrak/anlama (“natkıyyet”) nimeti ile önce dünyasını öğrenmeye başlar. Eşyanın hakikati hakkında yavaş yavaş fikir elde ettikten sonra kendi zatı hakkında fikirleri oluşur. Yani dünyasını bilme anlayışından kendi insani durumunu bilme anlayışına kapı aralanır. Nefsini tanıdıkça insan yaratıcısını da tanımaya yönelik bir kabiliyeti elde eder. Esasında bu üç anlayış mertebesi iç içe gelişir: İnsan dünyasını bildiği kadar kendisini öğrenir, dünyasını ve kendisini bildiği kadar rububiyet/tanrılık hakkında fikir elde eder.⁸⁸

A. Mithat, Tanrı ve din tasavvuru yolunda insanoğlunun serüvenini ilk andan itibaren tespiti çalışır. Mutlak cehalet ve vahşet hâlindeki antik insanın tabiatla ilk

Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/358-359.

⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 27-28.

⁸⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 29-30.

⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 34-35.

⁸⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 35, 37.

hissettiği şeyin korku olduğunu söyler. İnsan mahiyetini bilmediği doğal kuvvetlere karşı büyük bir korku hissetmiştir. İnsanda bu dönemde bir “Tanrı” düşüncesi yoktur. Aciz insan ile korkutucu doğal kuvvetler karşı karşıyadır. Bu durumda insan kendisini yok edeceğinden korktuğu doğal kuvvetler önünde tıpkı zorba bir kudret karşısındaymış gibi tam bir boyun eğişle yalvarıp yakarmıştır. Takdime ve hediye, yaklaşmaya vesile olan kurban fikri bile bu zamanlarda doğmuştur. İnsanoğlu kendi mallarından güç yetirebildiği şeyleri doğal kuvvetlere sunmuştur. A. Mithat’a göre üstün bir güce karşı ilk ibadet ve kulluk fikri buralara çıkar. İnsanoğlu korktuğu doğal kuvvetlerin bir taraftan da yararlı kuvvetler olduğunu fark etmekte geç kalmamıştır. Güneş, fırtına, yağmur her ne kadar tahrip kudretine sahip olsa da aynı zamanda yapıcı kuvvetlerdir. Bu hâlde insanoğlu bu kuvvetlerin lütf ve ihsanını talep etme noktasına gelerek kendisini korku ve umut arasına konuşturmuştur.⁸⁹

A. Mithat’a göre dinî düşünce çerçevesinde değerlendirildiğinde bu merteye ne putperestlik ne fetişizm ne de animizm mertebesidir. Söz konusu mertebelere ulaşmak için insanoğlunun daha yolu vardır. Zira bu noktada insanoğlu “uluhiyet” fikri bir tarafa, “ruh” fikrini bile üretmemiştir.⁹⁰

A. Mithat’ın kanaati, insanoğlunun dinî serüveninde ilk merhalenin animizm (ruhçuluk) olduğu yönündedir. O, animizm kelimesi üzerine birtakım etimolojik tahliller yaptıktan sonra insanın ruhu keşfinde rüyalarda yaşanan tecrübelerin etkisini gündeme getirir.⁹¹ Bu söylemler, E. Burnett Tylor’ın ve Herbert Spencer’in iddialarını hatırlatır.⁹²

A. Mithat, ruh tapıcısı olarak addedilen fetişistler üzerinde yapılan saha çalışmalarında bu insanların ruhu yalnızca manevi bir husus olarak görmediklerini, ruhta bir nevi cismani varlık dahi tahayyül ettiklerini ifade eder. Onun tabiriyle bu “hakiki cismaniyet gibi bir maddi mevcudiyet” değilse de “latif mevcudiyet şeklinde bir varlık”tır. Ruhun faaliyetinin izi olarak nabzı tespit eden insanoğlu, kalbi ruha ikametgâh olarak belirlemiş, kalbin çarpmasının kesildiği anda insanın öldüğünü keşfettiğinde ise kalbi hayat merkezi kabul etmiştir. Sonraki süreçte insanoğlu hayvanların, bitkilerin hatta odun ve kemik gibi cansız unsurların, taş ve toprak gibi madenî varlıkların dahi ruh sahibi olduğunu düşünmüştür. Daha ötesinde insanoğlu tabiat kuvvetlerine ruh isnat etmiştir. İşte bu noktadan sonra insanoğlu tabiat kuvvetlerine karşı yalvarma, ezgiler söyleme, dans etme tarzıyla ibadete başlamıştır.⁹³ Ruhun ölümsüzlüğü ve reenkarnasyon gibi anlayışlar da ruhun keşfiyle beraber insanın inanç dünyasına girmiştir.⁹⁴

A. Mithat, animizmi sonraki merhaleler açısından son derece belirleyici görür. Animizm; fetişizmi, totemizmi, putperestliği doğrudan etkilemiş ve belirlemiştir.

⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 38-42, 43.

⁹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 42.

⁹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 46.

⁹² bk. Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, 159, 164.

⁹³ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 43, 47-48.

⁹⁴ A. Mithat, ruhun ölümsüzlüğü düşüncesinde rüyaların, reenkarnasyonda ise yeni doğan çocukların geçmiş aile büyüklerine benzemelerinin etkisi olduğunu iddia eder. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 49-52.

Nitekim A. Mithat'a göre animizm sonrası merhalelerden biri fetişizmdir. Fetişizmde bitki ve hayvan unsurlarından bir nesneye veyahut cansız bir cisme tapılır. İnsan yapısı olan birtakım suretlere tapınılması ise putperestliğin fetişizmden farkı olacaktır.⁹⁵ Bununla birlikte fetişistlerin ve putperestlerin ibadetleri fetiş nesnelere veya putlara değil bilakis bunlarla ilişkilendirilen ruhlara ve tanrılara yöneliktir.⁹⁶

A. Mithat totemizmin de dinler tarihinde önemli bir inanç biçimi olarak belirlediğini söyler. Dinin gelişim merhaleleri olarak sıraladığı animizm, fetişizm ve putperestlik arasında totemizmi anmasa da onun genel anlatımından totemizmi, fetişizmin bir biçimi veya fetişizmden sonraki bir merhale olarak gördüğü anlaşılır. "Totemizmin kökeni insan türünün aslının birtakım hayvanlar olması inancıdır." diyen A. Mithat, totem kabul edilen hayvanın koruyucu niteliğini vurgular. Ona göre bu inancın kökeninin de animizm olduğunu iddia eden uzmanların görüşlerini reddetmek çok kolay değildir. A. Mithat eski Mısır dininde totemizmin görüldüğünü söyler. Ancak Mısır totemizmi ilerleyen süreçte putperestliğe dönüşmüştür. Bu sebeple dinler tarihçileri totemizmin en açık örneklerini Güney Amerika ilkelleri nezdinde bulmuşlardır.⁹⁷

A. Mithat'a göre bazı insan grupları animist ve totemist inançlarını putperestlik mertebesine kadar beraberce muhafaza etmiştir. Keldanilerde görülen, birçok hayvanın farklı uzuvlarının bir hayali vücutta birleştirilip bundan acayip ve garip bir şeklin meydana getirilmesi yanında, Keldanilerle birlikte Mısırlılarda ve Hintlilerde müşahade edilen yarı insan yarı hayvan biçimli putlar yapılması, totemizmin tekâmülünün ürünleridir. Yunan ve Latin putperestlik anlayışı, putlarını insan suretinde yaparak totemizmden epey uzaklaşmış olsa da bazı canavarların tanrı heykelleri arasına katılmasını engelleyememiştir. Bunu da totemist düşüncenin bir kalıntısı olarak görmek gerekir.⁹⁸

A. Mithat, dinî tekâmül serüveninde en önemli merhalelerden birinin putperestlik olduğunu söyler. Çünkü ona göre insanoğlunda "uluhiyet" fikri putperestlik mertebesinde ortaya çıkmıştır. İnsanın putperestlik öncesi mertebelerde tapındığı ve hürmet hissiyle yöneldiği varlıklar babaların ve ataların ruhlarıdır. İnsanoğlu uluhiyet fikrine geçerken söz konusu ruhları ilahlar mertebesine yükseltmiştir. Aynı zamanda ilahlara kendi güçlerinin eseri olan fiillerin yaratıcısı olma sıfatı verilmiştir. A. Mithat için uluhiyetin ayırıcı vasfı "yaratıcılık"tır ki ne animizmde ne fetişizmde ne de totemizmde âlemin yaratılışı düşüncesi vardır. Uluhiyet fikrinin bu derecesi, irfanın/anlayışın üç mertebesinin üçüncüsü olan rabbini bilme mertebesinin başlangıcıdır. Her kuvvetin bir ayakta tutucusu yani her yaratmanın bir yaratıcısı bulunması fikri bu yaratıcıların çoğaltılmasını ve Hindistan'da görüldüğü şekliyle yüz binlere vardırılmasını gerekli kılmıştır.⁹⁹

⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 32.

⁹⁶ A. Mithat bu noktada kimi seyyahların gözlemlerini kendisine destek yapar. bk. Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 76.

⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 53-54.

⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 54.

⁹⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 55-56.

Tüm bunlarla birlikte A. Mithat, ruh tapımının putperestlik derecesine yükselmiş insanlarda da görüldüğünü söyler. Ona göre putperest insanlar nezdinde ilah sayısının binlere hatta milyonlara varmasının kaynağı ruh tapımıdır. İnsanoğlu kıymet verdiği insanların ruhlarına saygı göstermiş, perestiş etmiştir. Günümüzde, insanlığa yararı olan zatların ölümlerinin ardından saygı görmelerinin, hatıralarının yâd edilmesi adına heykellerinin dikilmesinin yadırganmadığını ifade eden A. Mithat, “fetişizmin ve putperestliğin düşük mertebelerinde kalmış olan insan sınıflarının ruh tapıcılığına şaşılır mı” diye sorar.¹⁰⁰

A. Mithat, putperestlik mertebesine dair görüşleri içinde ilgi çekici bir iddiayı dile getirir. Bu, kimi putperest inançlarda tevhidin veya tevhide yakın bir anlayışın gelişmiş olduğu iddiasıdır. Buna göre kimi yerlerde putperestliğin tekâmülü sonucunda ilahların adedi azaltılıp birkaç ilaha kadar indirilmiş ve nihayet “putperestlikteki tevhit anlayışı” ortaya çıkmıştır. Putperestliğin tevhit anlayışı ise, ikinci derecedeki ilahları emri altında tutan yüce bir ilah düşüncesinden ibarettir.¹⁰¹ A. Mithat antik Mısır’dan örnek verir: Mısır dininde Osiris yüce ilahdır. Ona nazaran eşi İsis ve oğlu Horus ikincil konumdadır.¹⁰²

A. Mithat tam bu noktada Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa bir eleştiri getirir. Şöyle ki, onun kanaatine putperestliğin tevhit noktasından “semavi dinler”e gerçekleşen intikal ile artık insan düşüncesi, yüce ve tek Tanrı’nın her kusurdan tenzih edildiği en üst mertebeye varmış olmalıdır. Oysa Yahudilik ve Hıristiyanlık göz önüne alındığında durum hiç de öyle değildir. Zira Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta tenzihe ve tevhide mugayir birçok unsur mevcuttur ve bunlar tekâmül sürecinde bir geri dönüşün göstergesidir. A. Mithat’a göre Yahudilerin Yahve düşüncesi, Mısırlıların tanrıya yönelik tenzih anlayışına nazaran üstün bir düşünce arz etse de Yahudi kutsal metinlerinde yer alan Yahve’nin Yakub ile güreşmesi,¹⁰³ İbrahim ile yüz yüze görüşmesi, yiyip içmesi¹⁰⁴ gibi anlatılar tevhit ve tenzih anlayışı dikkate alındığında Yahudiliğin Mısır dininden aşağıda olduğu şüphesini doğurur. Onun kanaatine “Yahudiliğin tekâmül etmiş biçimi olan Hıristiyanlıkta” bu tevhit ve tenzih olgunluğunu bulacağını düşünenler de sukutuhayale uğrayacaktır. Çünkü Hıristiyanlıkta benimsenen teslis inancı ve ikonalara perestiş gibi hususlar bu dini Yahudilikten daha geri bir konuma götürmüştür. O, dinler tarihinin dolaylı olarak “semavi dinler”in aleyhine olmasının sebebinin söz konusu durum olduğunu düşünür. İslam’ın bu noktada hiçbir korkusunun olmadığını da beyan eder. Çünkü İslam, “Allah’ın vacibü’l-vücut, cismani mevcudiyetten uzak, doğmamış ve doğurulmamış, dengi ve benzeri olmayan yüce bir ilah olduğunu” kabul etmiş, tevhit ve tenzih düşüncesini olgunluk mertebesine ulaştırmıştır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 52-53.

¹⁰¹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 56. A. Mithat’ın sözünü ettiği tanrı anlayışı henoteizm düşüncesini çağırıştır. Karşılaştırınız; Mariasusai Dhavamony, “Dinlerde Tanrı Anlayışı”, çev. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010/2), 192.

¹⁰² Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 14.

¹⁰³ *Kutsal Kitap* (13 Ekim 2022), Yaratılış 32:22-32.

¹⁰⁴ Yaratılış 18:1-15.

¹⁰⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 14-15.

A. Mithat'a göre insanoğlunun dinî tekamülünde rastlanan düşüncelerden biri gök cisimlerine uluhiyet atfedilmesidir. Bu noktada güneşin en yüce ilah addedilmesi dikkat çekicidir.¹⁰⁶ Güneşin yanı sıra ay ve diğer gök cisimleri ilahlaştırılmıştır. O, Sabiiliğe giden sürecin başlangıç noktası olarak bu tür inançları görür.¹⁰⁷ Diğer bir husus ise Tanrısal varlıkların göksel ve ulu/yüksek mekânlarla ilişkilendirilmesidir. Buna göre Moğol inançlarında olduğu gibi kimi geleneklerde Tanrı doğrudan gökle özdeşleştirilirken, kimi inançlarda Tanrı göksel bir mekâna yerleşir. Diğer taraftan dinî geleneklerde tanrısal varlıkların yeryüzünde bir mekâna inmeleri veya tecelli etmeleri çokça rastlanan bir fenomendir. A. Mithat bu anlamda, Yunan tanrılarının Olimpos Dağı ile ilişkilerini ve Moğollarda tanrıların mekânı kabul edilen dağları örnek verir. Hatta vahiy geleneklerinde bu anlayışın birtakım yansımalarının olduğunu ileri sürer. Hz. Yakub'un gökten merdivenle inen melekleri görmesini,¹⁰⁸ Hz. Musa'ya Tur Dağı'nda vuku bulan tanrısal tecelliye¹⁰⁹ bu çerçevede ele alır.¹¹⁰

A. Mithat, dinî düşünce içinde şeytan fikrinin doğuşuna da değinir. Ona göre animizm çağından itibaren insanlar kötü fiillerin failinin şer olduğu düşüncesine sahip olmuştur. İnsanlar iyi ruhların lütfunu umarken kötü ruhların şerrinden kaçınmış; bunu sağlamak için dinî önderlere başvurmuştur. Bu hâl animist, fetişist ve putperest dönemlerde müşahede edilmektedir. Dinlerin tanrı düşüncelerinde de bunun yansımaları görülebilir. Ona göre Hindular varlığın korunmasını Vişnu'ya atfederken yıkımını Şiva'ya havale eder. Diğer taraftan Keldanilerde Bel Marduk'a mensup tanrılar iyicil iken Tiamat taraftarı tanrılar kötücüdür. Tekâmül çağındaki insan o dönemde yapıcı kuvvetlere de yıkıcı kuvvetlere de uluhiyet atfetmiştir. Kötücül olanların şerrinden korunmak için bu tanrılara tapınmıştır. Örneğin ona göre Yezidilerin "âdeta şeytana tapmaları" bu anlayışın bir yansımasıdır.¹¹¹

2.3. İbadet Düşüncesinde Tekâmül

A. Mithat, din anlayışında olduğu gibi insanların ibadet anlayışında da kaçınılmaz bir tekâmülün olduğunu söyler. Yukarıda bahsedildiği gibi ibadetin ilk biçimlerinin animizmde ve fetişizmde görüldüğünü ileri sürer. Bu anlamda nağmeler/ezgiler söylemek, dans etmek ve kurban sunmak ilk ibadet biçimleri olarak tebarüz eder. Ona göre fetişist geleneklerde özellikle kurban anlayışı çok ileri gitmiş, fetişistler taptıkları varlıklara insanları dahi kurban etmişlerdir.¹¹²

¹⁰⁶ A. Mithat'ın bu görüşlerini, Max Müller'in; Tanrı düşüncesinin ortaya çıkışında, insanoğlunun "sınırsız" (kutsal) kavramını tabiattaki "kavranamayan" varlıklara (güneş vb.) yansıtmasının bir etkisi olduğu yönündeki iddiaları ile karşılaştırmak için bk. İbrahim Ethem Karataş, "Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2013), 73-80.

¹⁰⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 60-61. Sabiilerin, yıldız ve gezegen tapıcısı Harran putperestleri ile özdeşleştirilmesine dair İslam geleneğinde yer etmiş yanlış anlayışı eleştiri için bk. Şinasi Gündüz, "Sâbiilik", *Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2020), 306-310.

¹⁰⁸ Yaratılış 28:10-12.

¹⁰⁹ Çıkış 3:1-14.

¹¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 71-74.

¹¹¹ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 58-59.

¹¹² Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 43.

Fetişizmin ileri mertebelerinde ve özellikle putperestlikte temizlik (taharet) ve süslenme dahi ibadet anlayışı içine dâhil olmuştur. Bu çerçevede Nil ve Ganj gibi mukaddes kabul edilen nehirlerde yıkanmak, mabutların veya tapım objelerinin karşısına çıkarken elleri ayakları yıkamak ve yüce bir huzura çıkılıyor düşüncesiyle güzel elbiseler giymek dahi bir usul hâline gelmiştir. A. Mithat için, Tevrat'ta Yahve'nin Levililere gösterişli ve süslü kıyafetler giymelerini emretmesinin¹¹³ ve Hıristiyan din adamlarının "bir general veya bir hükümdar gibi" sırmalı elbiseler giymelerinin kaynağı budur.¹¹⁴

Ona göre yazının keşfiyle tanrılara adanan olağanüstü edebî dua metinleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu, putperestlik mertebesinde ulaşılan bir hâldir. Aynı süreçte dinî musikide büyük gelişmeler yaşanmıştır. A. Mithat, yine bu çerçevede insan kurbanının veya yakmalık hayvan kurbanının terk edilerek tanrılara kansız sunular takdimine geçildiğini ileri sürer.¹¹⁵

Diğer taraftan A. Mithat, mabet olgusuna animizm ve fetişizm döneminde henüz rastlanmadığını belirtir.¹¹⁶ Ayrıca ona göre animizm döneminde din adamına karşılık gelecek bir kişiden de bahsedilememektedir. Oysa fetişistik dönemde "kâhin" veya "sihirbaz" anlamına gelebilecek birtakım kimselerle bazı dinî önderler görülmektedir.¹¹⁷ Dinî önderlerin ortaya çıkışı ailelerin birleşerek insanların kabileler şeklinde yaşama geçmesine dayanır. Bu dönemde siyasi ve dinî önderler meydana çıkmış, ancak asıl güç ve nüfuz siyasi önderlerin elinde bulunmuştur. İlerleyen süreçte siyasi liderler, dinî idareyi atadıkları din adamlarına havale ettikleri gibi Mısır'da, Çin'de, Hindistan'da olduğu üzere firavunlar ve imparatorlar Tanrı'nın oğlu addedilmiş, Keldan şahları ise mabedin en büyük hizmetkârı kabul edilmiştir. Bununla birlikte dinî liderlik her zaman önemini korumuştur. Tanrısal âlemlerle irtibatlarının sağladığı güç, din adamlarını her daim revaçta tutmuştur. Öte taraftan birbirilerine olan ihtiyaçlarını göz ardı etmeyen dinî ve siyasi liderler, diğer tarafın gücünü devamlı yanında tutmak istemiştir. A. Mithat'ın nazarında tüm bunlar dinin tekâmül serüveni içerisinde şahit olunan gelişmelerdir.¹¹⁸

A. Mithat'ın dinin tekâmülü çerçevesinde dikkat çektiği hususlardan bir diğeri ise din kurucuları ve kutsal kitaplar meselesidir. O, insanlığın fetişist dönemine ait bir din kurucusundan veya kutsal kitaptan bahsedilemediğini ifade eder. Ona göre fetişist dinlerle putperest dinler arasındaki en büyük farklardan biri budur. Henüz yazının keşfedilmemiş olması bunda etkendir. Diğer taraftan A. Mithat; Keldaniler, Mısırlılar ve Yunanlılar gibi "hem yazı sanatında hem putperestlikte" ileri gitmiş milletlerde dahi din kurucularına ve kutsal kitaplara rastlanmadığını söyler. Din kurucularına ve kutsal metinlere ilk olarak Çin, Hindistan, eski Fars ile Japonya'da tesadüf edildiğini belirtir. Onun düşüncesi yazıyı kullanan milletlerin medeniyetlerinde ve dinlerinde

¹¹³ bk. Çıkış 28; Levililer 6:10, 16/4 vd.

¹¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 43-44.

¹¹⁵ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 74-75.

¹¹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 43-44.

¹¹⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 44-45.

¹¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 44-45, 62-63.

gelişmelerini hızlandırdığı yönündedir. A. Mithat, eski zamanlarda din kurucusu olan kimi zatların zaman geçtikçe ilahlaştırılmış olduklarını¹¹⁹ da ileri sürer.¹²⁰

SONUÇ

Kaleme aldığı birçok türdeki eserleriyle Türk edebiyatında ön açıcı bir isim olan A. Mithat, birtakım bilimsel eserleriyle de dikkat çeker. Onun *Tarih-i Edyan'ı* (*Tedrisî Tarih-i Edyan*) Osmanlı eğitim hayatında alanının ilk eseri olma payesini üstlenmiştir. Alanda öncü olması, eserin dinler tarihi bilimine yönelik tanıtıcı bilgileri muhteva olmasını gerekli kılmıştır. A. Mithat'ın, eserinde bu yönde dile getirdiği ilkeler, genel anlamıyla bilimsel anlayışla uyumlu gözükse de satır aralarında İslam'ı savunan sedası ve bu bilim dalının İslam'ın üstünlüğünü ortaya koyacağını açıkça ifadesi, dinler tarihinin bilimsel karakteriyle tezat teşkil eder niteliktedir. Ancak, yazdığı dinî eserlerde Müslüman kimliğini ön planda tutan ve İslam'ın öteki karşısında üstünlüğünü her daim savunan A. Mithat'ın, bu yöndeki tavrının *Tarih-i Edyan'a* sinmesi okuyucusu için şaşırtıcı değildir. Düşünsel zemini İslamcılık olsa da onun kaleminden tümüyle geleneksel düşüncelerin aksettiği de söylenemez. Sahip olduğu sosyal evrim fikri paralelinde dinî evrim anlayışını savunması, bu anlayışını vahiy kaynaklı din düşüncesiyle bağdaştırmaya çalışması bunun göstergesidir. Söz konusu çabada onun bir anlamda dönemin evrimci bilim anlayışına ayak uydurduğu sezilir. O gün itibarıyla çoğu dinler tarihi uzmanının, antropoloğun, etnoloğun yoğun biçimde bir dinsel evrim fikri taşıdığı ve dinin kökenini keşfe yönelik bir arzu içinde olduğu aşikârdır. Zamanın ruhu dikkate alındığında A. Mithat'ın bu yönüyle eleştirilmesi belki haksızlık olacaktır. Fakat bugün dinler tarihinin bu zihinsel zeminden uzaklaştığı, bahis konusu evrimsel din nazariyelerini büyük oranda bir kenara bıraktığı ortadadır. Diğer taraftan A. Mithat'ın, mevzubahis konulara dair kimi yorumlarında bir yüzeysellik sergilediği de ifade edilmelidir. Örneğin o, din olgusunun bir tekâmülü sergilediğini ileri sürerken bir Müslüman olarak kabul ettiği vahyin hangi merhalede ne çapta ve ne düzeyde buna müdahale ettiğini derinlemesine tartışmamakta ya da vahye dayalı dinlerin bir tekâmül sergilediğini iddia ederken ilahi mesajın tekliği ve değişmezliği iddiası ile çelişki arz eden düşüncelerine yeterince açıklık getirmemektedir. Onun eserinde ortaya koyduğu birtakım somut bilgilerin güncellenmeye ihtiyaç duyması ise, zamanın sunduğu müktesebatın her eseri duçar kılacağı bir özürdür. Tüm bunlarla birlikte A. Mithat, *Tarih-i Edyan'da* ortaya koyduğu muhteva, iddia, din psikolojisini ve sosyolojisini haber veren söylem ile her türlü takdiri ve şükranı hak etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, Ramazan. "Âdem'den Önce Adamlar Var Mıydı? Kitab-ı Mukaddes Eleştirisi Bağlamında Isaac la Peyrère'in Önâdemiler Hipotezi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (2019/2), 35-65.
- Ahmed Mithat Efendi. *Tedrisî Tarih-i Edyan*. nşr. Aksekili Ahmed Hamdi. İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329/1911.

¹¹⁹ Bu noktada A. Mithat'ın Öhemerist düşünceyi makul gördüğü anlaşılıyor. Öhemerizm için bk. Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, 15-17.

¹²⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Tedrisî Tarih-i Edyan*, 19, 80-82.

- Ahmed Midhat Efendi. *Tedrîsi Tarih-i Edyan*. nşr. Eşref Hazretleri. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330-1332/1912-1914.
- Ahmed Midhat Efendi. *Her Peygamberin Müjdesi Son Peygamber: Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye*. haz. Mehdi Ali Seçkin. İstanbul: Kutup yıldızı Yayınları, 2007.
- Ahmed Midhat Efendi. *Paris'te Otuz Bin Budist*. haz. Kudret Savaş. İstanbul: Büyüyen Ay, 2021.
- Ahmet Mithat Efendi. *Dinler Tarihi: Dârülfünun'da Okutulan İlk Dinler Tarihi Ders Kitabı*. haz. Ali Gül. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- Ahmet Mithat Efendi. *Beşir Fuad*. çevrimyazı N. Ahmet Özalp. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1996.
- Ahmet Mithat Efendi, *Müdafa* (1. Cilt). haz. Harun Ceylan. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Ak, Murat. "Ahmet Mithat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış". *Marife* 3 (Kış 2006), 247-267.
- Alıcı, Mehmet. "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Târîh-i Edyân Dersi: Ahmed Midhat Efendi Örneği". *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu*. 223-228. İstanbul: Ada Ofset, 2009.
- Atasağun, Galip. "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmaları". *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 203-248.
- Aygün, Fatma. "Dinin ve 'Yüce Varlık' İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2016), 203-215.
- Batuk, Cengiz. "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 71-97.
- Batuk, Cengiz. "Ahmed Midhat Efendi ve Tarih-i Edyan". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 1 (Aralık 2004), 167-180.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Cereti, Carlo G. "Sacred Books of The East". *Encyclopædia Iranica*. Erişim 1 Ekim 2022. <https://www.iranicaonline.org/>
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Dhavamony, Mariasusai. "Dinlerde Tanrı Anlayışı". çev. Fuat Aydın. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010/2), 189-210.
- Elsöz, Ümit. "Hz. Âdem Kıssasına Kelâmî Açından Yeni Bir Bakış". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 135-157.
- Eser, Muazzez. *Ahmet Midhat Efendi'nin Fikrî Eserlerinde Din Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Göktaş, İrfan Göktaş. "Ahmet Mithat Efendi ve 'Hikmet-i Cedide'". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 44 (2010), 66-80.
- Gül, Ali. *Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Günay, Nasuh. "Ahmet Midhat Efendi'nin Eserlerinde Din ve Din Anlayışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları-II*. 55-63. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000.

- Gündüz, Şinasi. "Giriş". *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 15-26. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2020.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbîlik". *Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. 305-322. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2020.
- Gürlek, Dursun. Yeni Şafak. "Ahmet Mithat Efendi'nin Dini Eserleri". Erişim 26 Eylül 2022. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/dursun-gurlek/ahmet-mithat-efendinin-dini-eserleri-2058563>
- Harman, Ömer Faruk. "Milel ve Nihal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/57-58. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hussain, Amjad M. *The Study Of Religions: An Introduction*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Dârülfünun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İstanbul Üniversitesi. "1453'ten Günümüze İstanbul Üniversitesi". Erişim 25 Ekim. <https://www.istanbul.edu.tr/tr/content/universitemiz/tarihce>
- Karataş, İbrahim Ethem. "Max Müller'e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2013), 54-86.
- Kaynak, İbrahim Hakkı. *Wilhelm Schmidt'in Din Teorilerine Yaklaşımı ve Din Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Cân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1993).
- Koz, M. Sabri. "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri". *Vesika-lık*. 160-173. Erişim 25 Eylül 2022. <https://core.ac.uk/download/pdf/38314412.pdf>
- Köse, Enes. *Ahmed Midhat Efendi'nin Tadrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kur'an-ı Kerim*. Erişim 13 Ekim 2022. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- Kutsal Kitap*. 13 Ekim 2022. <https://kutsal-kitap.net/index.html>
- Mermutlu, Bedri. "Din Sosyolojisini Müjdeleyen Bir Eser: 'Tarih-i Edyan' ve Ahmed Midhat Efendi". *Türkiye Günlüğü* 61 (Yaz 2000), 93-100.
- Morris, Brian. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler: Bir Giriş Metni*. çev. Tayfun Atay. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Okay, Orhan. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*. b.y. Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Okay, M. Orhan. "Ahmed Midhat Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Okay, M. Orhan. "Müdâfaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/458. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Okay, M. Orhan. "Nizâ-ı İlm ü Dîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Okay, M. Orhan. "Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Örnek, Sedat Veyis. "Etnolojinin Tarihçesi, Başlıca Ekolleri, Görevleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi* 4 (1967), 165-194.
- Palabıyık, M. Hanefi - Dindi, Korkut. "İnsanlık Tarihi Bakımından Atamız Âdem ile Hz. Âdem (a)", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 9 (Ocak-Haziran 2021), 69-103.
- Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-Hak*. çev. Ali Namlı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Sarıdoğan, Koray. *Dağarcık Dergisinin Çeviri Yazısı, Sistemik İndeksi ve Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Sarıdoğan, Koray. "Ahmet Midhat ve Dağarcık Mecmuası Üzerine Bazı Tespitler", *İdil* 3/11 (2014), 137-146.
- Saussaye, Chantepie De La. *Manual of The Science of Religion*. trans. Beatrice S. Colyer-Feptgusson. London: Longmans, Green, and Co., 1891.
- Sayar, Süleyman. "Dinler Tarihçisi Olarak İbn Hazm Genel Bir Bakış". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 6 (Aralık 2009), 43-79.
- Sevimon. "5783 (2022-2023) Cep Takvimi". Erişim 3 Ekim 2022. http://www.sevimon.com/images/stories/dokumanlar/halila_5783.pdf
- Schmidt, Wilhelm. *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories*. trans. H. J. Rose. London: Methuen & CO. LTD., 1935.
- Smart, Ninian. "Karşılaştırmalı-Tarihi Metot". çev. Hakkı Şah Yasdıman. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII (1994), 553-561.
- Şemseddin Sami. *Esatir*. haz. Cengiz Batuk. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Tanyu, Hikmet. "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi". *İlahiyat Dergisi* 8 (1960), 109-124.
- Tümer, Günay. "Din (Din Bilimleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/333-339. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Topbaş, Merve. *Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafası*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Uğurel, Özge Şahin. "Ahmet Midhat Efendi'nin Yayımladığı Gazete ve Dergiler (1868-1876)". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/3 (Winter 2014), 1335-1366.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 2 Cilt. Konya: Selçuk Yayınları, 1966.
- Yakıt, İsmail. "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998), 1-16.
- Yel, Ali Murat. TÜBİTAK. "Difüzyonizm". Erişim 5 Ekim 2022. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/difuzyonizm>